

Аляксандр Ерашэвіч
Мінск

МАТЭРЫЯЛЬНЫЯ СТРАТЫ БЕЛАРУСІ Ў ВАЙНЕ 1812 Г.: ПРАБЛЕМА ЎЛІКУ І ГРАШОВАЙ АЦЭНКІ

У выніку вайны 1812 г. беларускія землі панеслі значныя людскія і матэрыяльныя страты. Характар ваенных дзеянняў ў час кампаніі 1812 г. і наступствы пераходаў як напалеонаўскага, так і расійскага войска напярэдадні, у час і пасля вайны 1812 г. у розных рэгіёнах Расійскай імперыі мелі неаднастайную ступень інтэнсіўнасці і маштабаў, што, безумоўна, адбілася на ўзроўні чалавечых і матэрыяльных страт губерняў (Маскоўская, Калужская, Смаленская, Ліфляндская, Курляндская, Валынская, Віленская, Гродзенская, Мінская, Віцебская, Магілёўская губерні, Беластоцкая акруга).

Умоўна страты вайны 1812 г. для беларускіх зямель у залежнасці ад тэарэтыка-метадалагічных падыходаў і метадаў падліку можна падзяліць на розныя групы:

1. на матэрыяльныя (разбурэнне вытворчых сіл эканомікі краю), духоўныя (знішчэнне культурна-гістарычнай спадчыны), чалавечыя, ці фізічныя (страты мірнага насельніцтва), маральна-псіхалагічныя;
2. страты, нанесеныя дзяржаўным, грамадскім і прыватным установам і асобам;
3. непасрэдныя (матэрыяльныя і людскія страты краю) і аддаленыя (маёмасныя і чалавечыя страты губерняў Беларусі ад наступстваў вайны). Відавочна, што колькасная ацэнка непасрэдных стратаў вайны (у сельскай гаспадарцы, прамысловасці, гандлі, транспарце і сродках сувязі, крэдытна-фінансавай і сацыяльнай сферы) розніцца ад яе аддаленых наступстваў (змяншэнне гандлёвых абаротаў, заняпад прамысловасці, недахоп прадуктаў харчавання, заняпад гарадоў і інш.), якія маюць не толькі колькаснае, але і якаснае вымярэнне.

Меркаванні сучаснікаў і ўдзельнікаў падзей аб стратах беларускіх зямель пасля кампаніі 1812 г.

Яскравыя, эмацыянальна афарбаваныя разважанні аб выніках вайны, назіранні адносна памераў разбурэнняў населеных пунктаў Беларусі ў час і пасля трагічнага адыходу часцей „Вялікай арміі” ўтрымліваюцца ў мемуарах, дзённіках, лістах асобных прадстаўнікоў як расійскага, так і напалеонаўскага войска, а таксама і замежных падарожнікаў. Нягледзячы на суб’ектывізм ацэнак аўтараў, тым не менш яны ў цэлым выразна і пераканаўча ілюструюць узровень спусташэння краю пасля напалеонаўскай навалы.

У час адступлення рэштак „Вялікай арміі” амаль усе будынкі ў мястэчках і вёсках па трактах і дарогах адыходу былі разабраны ці спалены. Так, штабны

афіцэр з корпуса А.Ф. Ланжэрона і авангарда пад камандаваннем Я.І. Чапліца ў напісаным у канцы 1830-х – пачатку 1840-х гг. тэксце пад назвай *Бядотная пераправа французскай арміі праз раку Бярэзіну пры ўцёках Напалеона з Масквы ў 1812 г.* занатаваў: „Усе вёскі і мястэчкі па дарозе, праз якія праходзіў непрыяцель, былі ім спалены, і нам заставаліся адны папалішчы для начлегаў”¹. Як адзначалася ў архіўным дакуменце: „Ад мястэчка Смаргоні да Вільні на 86 вёрст ні адной вёскі, ні карчмы не засталася”². У вёсцы Начы, па назіраннях рускага пісьменніка Ф.М. Глінкі, з 200 двароў засталася толькі 200 калоў³.

„У Копысі не бачна слядоў праходжання арміі. Горад застаўся некранутым. Оршу спасцігла іншая доля: тры чвэрці горада пераўтвораны ў попел”, – запісаў 12(24).11.1812 г. у дзённіку ад’ютант П.М. Валконскага М.Дз. Дурнава⁴. Пасля вызвалення расійскімі войскамі Магілёва ў горадзе амаль не заўважалася наступстваў вайны, не прыкмячалася слядоў знаходжання напалеонаўскіх войскаў. Член Свяцейшага Сінода архіепіскап разанскі Феафілакт, які ўзначальваў Камісію, што займалася зборам звестак аб спусташэнні ўстановаў і асобаў праваслаўнага ведамства ў вызваленых ад напалеонаўскіх войскаў губернях і прапанавала меры па аднаўленні праваслаўных храмаў, дапамогі пацярпелым ад вайны свяшчэнна-і царкоўнаслужыцелям, па аднаўленні працы духоўных навучальных устаноў, пісаў 7(19).01.1813 г. да князя А.М. Галіцына з Смаленска: „Магілёў горад так увесць ацалеў, што здаецца, непрыяцеля ў ім не было, акрамя нязначных пашкоджанняў унутры казённых дамоў”⁵. Палкавыя камандзіры гаварылі са здзіўленнем:

„Горад Магілёў шчасліва ўвесь ацалеў... ды хто прычынаю таму, што горад Магілёў застаўся пасля непрыяцеля шчаслівым, не разбураны і нават следу няма, што непрыяцель быў у ім”⁶.

Часам у крыніцах асабістага паходжання сустракаюцца супрацьлеглыя меркаванні адносна ступені спусташэнняў асобных населеных пунктаў. Так, М.А. Волкава ў лісце ад 30.12.1812 г. з Мінска да В.І. Ланской паведамляла, што „ўсе шпіталі перапоўнены, дарогі пакрыты трупамі, вёскі поўныя хворых, што сяляне ўцякаюць у лясы і мерцвякоў пакідаюць без пахавання”⁷. Англіійскі генерал пры Галоўнай кватэры расійскай арміі ў званні камісара Вялікабрытаніі Р.Т. Вільсан адзначыў у дзённіку, што горад Мінск не быў абрабаваны ў адрозненне ад моцна

¹ 1812 год в воспоминаниях современников, Москва 1995, с. 144.

² Рукапісны аддзел Расійскай Нацыянальнай бібліятэкі ў Пецяярбургу (далей – РА РНБ), ф. 152, спр. 256, л. 13.

³ Ф. Г л и н к а, *Письма русского офицера о Польше, Австрийских владениях, Пруссии и Франции, с подробным описанием похода Россиян противу французов, в 1805–1806, также отечественной и заграничной войны с 1812 по 1815. С присовокуплением замечаний, мыслей и рассуждений во время поездки в некоторые отечественные губернии*, ч. 6, Москва 1815, с. 57.

⁴ 1812 год... Военные дневники, сост. А.Г. Т а р т а к о в с к и й, Москва 1990, с. 104.

⁵ Н. Д у б р о в и н, *Отечественная война в письмах современников (1812–1815)*, Санкт-Петербург 1882, с. 443.

⁶ *Записки изумена Ореста [в:] Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа*, т. 2, Приложение, Вильна 1867, с. LXXXVIII.

⁷ „Русский архив” 1872, стб. 2434.

спустошанай навакольнай мясцовасці⁸. „Французы ў Мінску не рабавалі, а патрабавалі ад ўрада ім неабходнага і забяспечваліся магістратам”, – даносіў чыноўнік у 1828 г. Анатолію, архіепіскапу Мінскаму і Літоўскаму⁹. З афіцыйных дакументаў вядома, што хоць горад Мінск і не знаходзіўся ў тэатры актыўных баявых дзеянняў, аднак меў пасля праходу войскаў шмат зруйнаваных будынкаў. Страты горада ацэньваліся ў памеры 372 тыс. руб. асігнацыямі¹⁰. У прыватнасці, у Мінску пасля вайны былі разбураны маставая, ліхтарныя слупы, масты, шлагбаумы, будкі для начных вартавых, паўсюль на плошчах, вуліцах і дварах назбіралася шмат смецця, у многіх дамах былі знішчаны аконныя рамы, дзверы, нават кроквы і падлогі, паколькі яны выкарыстоўваліся для ацяплення замест дроваў¹¹.

Люстрацыйныя, ліквідацыйныя камісіі, камітэты для ваенных павіннасцей і вызначэння памеру стратаў. Механізм збору звестак аб спусташэнні

16(28).12.1812 г. міністр фінансаў Расійскай імперыі Дз.А. Гур’еў загадаў грамадзянскім губернатарам сабраць звесткі аб памерах разбурэнняў, каб высветліць маёмасны стан падаткаплацельшчыкаў з мэтай спагнання падаткаў і нядоімак з асобаў, якія не зазналі спусташэння маёмасці¹². Аднак працэс збору звестак аб разбурэннях паралізоўваўся з прычыны адсутнасці рэвізскіх сказаў, ведамасцяў аб нядоімках розных падаткаў і збораў і іншай вывезенай дакументацыі¹³. Ацэньваючы магчымасці плацяжу дзяржаўных падаткаў, віленскі губернатар у сакавіку 1813 г. паведамляў казённой палаце аб найбольш пацярпелых Троцкім, Віленскім, Ашмянскім, Браслаўскім і Завілейскім паветах¹⁴.

З мэтай ажыццяўлення раскладкі падаткаў і павіннасцей сярод жыхароў памежных губерняў, неабходных для хутчэйшага забеспячэння прадметамі харчавання і фуражу расійскага войска, 7.01.1813 г. у паветах былі створаны люстрацыйныя камісіі, якія мусілі высветліць і ўдакладніць маёмасны стан розных катэгорый насельніцтва, найперш землеўладальнікаў, і ў сваёй дзейнасці кіраваліся інструкцыямі, распрацаванымі камітэтам харчавання і магазінаў Камісіі Часовага ўрада Вялікага Княства Літоўскага. Аднак памянутыя люстрацыйныя камісіі не паспелі вызначыць і ацаніць памеры стратаў жыхароў краю ад напалеонаўскіх і расійскіх войскаў, бо пасля вяртання чыноўнікаў і адкрыцця казённых палатаў у Віленскай і Гродзенскіх губернях часовыя выканаўчыя камісіі былі ліквідаваны, а частка іх ранейшых функцый была перададзена ўзнаўленаму паводле ўказа Аляксандра I ад 2(14).03.1813 г. Віленскаму Цэнтральнаму (Галоўнаму) камітэту для ваенных павіннасцяў, які ўжо існаваў да вайны.

⁸ В.Р. Томас, *Дневник путешествий, службы и общественных событий в бытность при европейских армиях во время компаний 1812–1813 г. Письма к разным лицам 1812–1813*, пер. с англ. С.Н. Искюля, Д.В. Соловьёва, Санкт-Петербург 1995, с. 101, 102.

⁹ Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ), ф. 136, воп. 1, спр. 2857, л. 808.

¹⁰ J. I w a s z k i e w i c z, *Mińsk [w:] Co to jest Polska?*, pod red. H. M o ś c i c k i e g o, t. 14, Warszawa–Poznań 1917, s. 16.

¹¹ В.Г. К р а с н я н с к и й, *Минский департамент Великого княжества Литовского (эпизод из истории войны 1812 года)*, Санкт-Петербург 1902, с. 65.

¹² *Виленский временник*, кн. 5, *Акты и документы архива Виленского, Ковенского и Гродненского генерал-губернаторского управления, относящиеся к истории 1812–1813 гг. в 2 частях*, ч. 2, *Переписка по части гражданского управления*, Вильна 1913, с. 68, 157.

¹³ *Ibidem*, с. 158.

¹⁴ *Ibidem*, с. 215.

Слоні́мскі павятовы маршалак сапраўдны стацкі саветнік памешчык Войцах Пуслоўскі ад імя жыхароў Гродзенскай губерні параіў М.І. Кутузава заснаваць у Вільні камітэт для разліку з жыхарамі Літоўскіх губерняў за забраныя ў іх па рэквізіцыях для забеспячэння расійскіх войскаў харчова-фуражныя запасы; прапанаваў $\frac{1}{3}$ частку выдаваць грашыма (дзяржаўнымі асігнацыямі) на патрэбы памешчыкаў, а $\frac{2}{3}$ – аблігацыямі, ці боімі, дзяржаўнага казначэйства, якія можна было б уносіць у дзяржаўнае казначэйства замест падаткаў¹⁵. Расійскі імператар Аляксандр І, паводле данясення (рапарта) М.І. Кутузава ад 1(13).03.1813 г.¹⁶, на наступны дзень у Калішы зацвердзіў яго і загадаў аднавіць „на ранейшых правілах” у Вільні працу Камітэта для складання разлікаў з жыхарамі Літоўскіх губерняў у забраных у іх па рэквізіцыях для забеспячэння расійскіх войскаў харчова-фуражных запасаў¹⁷ (у афіцыйных дакументах меў назвы: Віленскі Галоўны камітэт, Літоўскі Галоўны камітэт, Віленскі цэнтральны камітэт і інш.), які таксама мусіў „надзейна забяспечыць харчаванне арміі на ўсіх пунктах”¹⁸. Віленскі Галоўны камітэт для ваенных павіннасцей дзейнічаў на падставе раней зацверджаных у маі 1812 г. правілаў¹⁹. Паводле правілаў-абавязкаў дзейнасці гэтага Камітэта ўсім жыхарам абвешчалася аб замацаванні за скарбам усіх харчова-фуражных запасаў, акрамя $\frac{1}{4}$ часткі правіянту і $\frac{1}{6}$ часткі фуражу, якія „застаюцца ў іх распараджэнні на вольны продаж”²⁰.

З стварэннем гэтага Камітэта, які пачаў сваю дзейнасць 3.05.1813 г., як прадстаўнічага органа і магчымага абаронцы інтарэсаў краю, мясцовыя жыхары звязвалі далёка сягаючы надзеі, бачачы ў ім прыступку да ўзнаўлення аўтаномнага Вялікага Княства Літоўскага, аднак ён ператварыўся ў звычайны адміністрацыйны орган, прызначаны для хутчэйшага забеспячэння правіянтам і фуражом расійскага войска. Уладныя паўнамоцтвы гэтага Камітэта, які павінен быў дакладна зарэгістраваць ступень і памеры стратаў, а таксама правесці „справядлівае размеркаванне” харчова-фуражных рэсурсаў для патрэбаў расійскай арміі сярод жыхароў, распаўсюджваліся на Віленскую, Гродзенскую, Мінскую губерні і Беластоцкую вобласць. У яго склад прызначаліся прадстаўнікі з кожнай губерні і маглі засядаць губернскія маршалкі.

Віленскі Галоўны камітэт для ваенных павіннасцей на ўтрыманне сваёй канцылярыі і выдаткі патрабаваў даставіць у жніўні–верасні 1813 г. 1180,8 руб., а далей, пакуль будзе існаваць, – штомесячна па 205,2 руб. срэбрам. На штомесячнае ўтрыманне губернскай прысутнасці для ваенных павіннасцей (сакратар, бухгалтар, 2 канцылярысты і 2 малодшыя канцылярысты) было прызначана 130 руб. срэбрам, павятовай прысутнасці (сакратар, бухгалтар, 2 канцылярысты) – 70 руб. срэбрам. Штомесячна на губернскае і 10 павятовых прысутнасцей для ваенных павіннасцей у Мінскай губерні патрабавалася 830 руб. срэбрам ці 9960 руб. срэбрам штогод (ці 39840 руб. асігнацыямі). Разам на Віленскі Галоўны камітэт для

¹⁵ НГАБ, ф. 319, воп. 1, спр. 56, л. 138 адв.; ф. 1537, воп. 1, спр. 41, л. 723, 725; ф. 1537, в. 1, с. 4, л. 82.

¹⁶ М.І. К у т у з о в, *Сборник документов в 5 томах*, под ред. Л.Г. Бескровного, т. 5, Москва 1956, с. 338–340.

¹⁷ НГАБ, ф. 1537, воп. 1, спр. 41, л. 726–727 адв.

¹⁸ Расійскі дзяржаўны ваенна-гістарычны архіў у Маскве (далей – РДВГА), ф. 1, воп. 1, спр. 2918, л. 21 адв.

¹⁹ НГАБ, ф. 320, воп. 1, спр. 45, л. 21–21 адв.

²⁰ РДВГА, ф. 1, воп. 1, спр. 2918, л. 24.

ваенных павіннасцей, губернскае і 10 павятовых прысутнасцей з Мінскай губерні патрабавалася 12422 руб. срэбрам ці 49688 руб. асігнацыямі. Па раскладцы было неабходна сабраць з акладных душ 3841,52 руб. срэбрам, аднак у рэчаіснасці было спагнана толькі 2863,3 руб. срэбрам, нядоімка склала 978,22 руб. срэбрам. У Галоўны Камітэт у Вільню адаслана 2513,3 руб. срэбрам, выкарыстана на ўтрыманне губернскай прысутнасці 350 руб. срэбрам, недахоп на студзенскую трэць 1813 г. склаў 1194,7 руб. срэбрам, майскую і вераснёўскую трэці – па 1440 руб. срэбрам, разам 4074,7 руб. срэбрам ці 16298,8 руб. асігнацыямі. На ўтрыманне Віленскага Галоўнага камітэта для ваенных павіннасцей у 1815 г. было патрэбна 4320 руб. срэбрам ці 17280 руб. асігнацыямі, а разам з папярэднімі нядоімкамі – 8394 руб. срэбрам ці 33576 руб. асігнацыямі²¹.

Пры Віленскім галоўным камітэце для ваенных павіннасцей дзейнічала камісія па ацэнцы стратаў, прычынёных вайной 1812 г. цывільнаму насельніцтву Віленскай, Гродзенскай, Мінскай губерняў і Беластоцкай акругі (2.03.1813–23.12.1816 г.)

На павятовыя камітэты для ваенных павіннасцяў ўскладаліся наступныя задачы: поўна і дакладна апісаць маёмасны стан жыхароў; высветліць іх колькасць; устанавіць памеры стратаў ў рухомай і нерухомай маёмасці; вызначыць узровень разбурэння гаспадаркі краю; класіфікаваць (размеркаваць) у залежнасці ад ступені матэрыяльных разбурэнняў маёнткі на 3 катэгорыі; скласці табелі стратаў і дадзена іх у губернскія камітэты і г.д.

Хуткацечны характар пераходаў расійскіх войскаў праз памежныя заходнія губерні разам з жорсткасцю асобных баёў выклікаў зразумелыя штучныя цяжкасці ў справе забеспячэння расійскага войска прадметамі харчавання, фуражу, перавозачнымі сродкамі (фурманкі і паганятыя). Таму для зручнага і неадкладнага дастаўлення па ваенным патрабаванням неабходных харчова-фуражных прыпасаў было вырашана выдаваць мясцовым жыхарам квітанцыі ў форме аблігацый, адпаведна ўказу, дадзенага Міністру фінансаў ад 9.04.1812 г., кожную наміналам ад 200 да 500 руб. Праз год пасля выдачы гэтых аблігацый улады абавязваліся пасля іх прадаўлення ў казначэйства неадкладна плаціць пазначаныя там сумы дзяржаўнымі банкаўскімі асігнацыямі, зыходзячы з 6% гадавых, ці залічваць „бесперашкодна” рахункі па квітанцыях з налічанымі працэнтамі замест наяўных грошай у кошт дзяржаўных нядоімак, цякучых падаткаў і збораў²².

Таму адной з галоўных мэтаў дзейнасці камітэтаў для ваенных павіннасцей было вызначэнне памераў выплаты за прадукты, дастаўленыя для расійскіх войскаў пад квітанцыі, а таксама па прадапсісанням і нарадам розных устаноў у 1812–1816 гг. у розныя правіянцкія магазіны. Для разлікаў з жыхарамі спачатку ўлічваліся рэквізіцыі да адступлення расійскай арміі з Вільны (да 17.06.1812 г.) і з 3.12.1812 г. (выгнанне непрыяцеля за межы Расійскай імперыі). Аднак пазней, 11.09.1813 г. А.М. Рымскі-Корсакаў звярнуўся да расійскага імператара з матывацыяй аб непрыдатнасці ранейшых тэрмінаў, паколькі квітанцыі і разлікі з жыхарамі за забраныя ў іх харчова-фуражныя прыпасы неабходна было ўлічваць асобна для кожнай губерні (Віленская, Гродзенская, Мінская) і вобласці (Беластоцкая) падчас

²¹ НГАБ, ф. 1537, воп. 1, спр. 4, л. 83–83 адв., 84.

²² *О выдаче облигаций за хлеб, фураж и другие предметы продовольствия, взимаемые военными требованиями с губерний, к 1 округу армии причисленных: именной указ, данный главнокомандующему 1-й Западной армии и 2-й Западной армии 24.04.1812 г.*, „Полное собрание законов-1”, т. 32, № 25096, с. 303–304.

знаходжання ў іх расійскіх войскаў (у асобных паведах за розны час). 26.09.1813 г. Аляксандр І ухваліў прапанову літоўскага ваеннага губернатара і былі ўсталяваны 3 тэрміны для збору квітанняў: да 13(25).05.1812 г., за 13(25).05.1812–1813 гг., 1814–1815 гг.²³.

Такім чынам, у студзені 1813 г. для раскладкі новых ваенных павіннасцей, арганізацыі збору звестак аб памерах матэрыяльных стратаў, нанесеных вайной жыхарам, разгляду іх рахункаў па квітаннях, па ініцыятыве літоўскага ваеннага губернатара А.М. Рымскага-Корсакава былі заснаваны павятовыя люстрацыйныя камісіі ў Віленскай і Гродзенскай губернях, якія працавалі паводле інструкцый, распрацаваных камітэтам харчавання і магазінаў Камісіі Часовага ўрада Вялікага Княства Літоўскага. У Мінскай губерні высветліць прэтэнзіі жыхароў за пастаўленыя для расійскіх войскаў прыпасы пад квітанняў ў выглядзе пазыкі і шляхам рэквізіцый павінны былі адноўленыя губернскае і павятовыя прысутнасці для ваенных павіннасцей²⁴.

Віленскі Галоўны камітэт для ваенных павіннасцей у снежні 1813 г. у асноўным скончыў разгляд звестак аб стане пацярпелых маёнткаў у Віленскай, Гродзенскай, Мінскай губернях і Беластоцкай вобласці.

У 1815 г. шляхта Валынскай губерні хадайнічала аб стварэнні спецыяльных камісій для падліку стратаў ад рэквізіцый за 1812–1815 гг. Аднак на пасяджэннях 4 і 7.12.1815 г. Камітэт міністраў прызнаў права на атрыманне грашовых плацэжаў за правіант і фураж па выдадзеным памешчыкам аблігацыям толькі пасля сканчэння тэрміну іх дзеяння²⁵.

Паводле рэскрыпта ад 4(16).01.1816 г., дадзенага на імя старшыні Камітэта міністраў генерал-фельдмаршала князя М.І. Салтыкова (сенацкага ўказа ад 11.02.1816 г.), у кожным губернскім горадзе ў зоне ваенных дзеянняў ствараліся ліквідацыйныя камісіі пад кіраўніцтвам грамадзянскага губернатара ў складзе віцэ-губернатара, губернскага пракурора, губернскага маршалка і правіянцкага чыноўніка. Ліквідацыйныя камісіі павінны былі высветліць („привести в известность“) памеры ўзятых расійскімі войскамі прыпасаў пад квітанняў, „якія не падвяргаюцца сумненню“ ў выглядзе пазыкі і па рэквізіцыі, высветліць прэтэнзіі жыхароў да казны для наступнага разліку з імі за забраныя расійскімі войскамі харчова-фуражныя прыпасы²⁶. Для збору квітанняў люстрацыйным камісіям прызначаўся двухмесячны тэрмін (пасля іх забаранялася прымаць), а потым – яшчэ 4 месяцы на разгляд і складанне канчатковага разліку. Пасля пасылкі разлікаў да Міністра фінансаў ліквідацыйныя камісіі меркавалася зачыніць. Міністр фінансаў узгадняў рахункі з Ваенным міністрам і выносіў прапановы аб грашовым задавальненні жыхароў на абмеркаванне Камітэта міністраў. Паколькі Віленскі Галоўны камітэт для ваенных павіннасцей працягваў дзейнічаць да 1816 г., таму па меркаванні літоўскага ваеннага губернатара мог працягнуць тэрмін дзейнасці, вызначаны для ліквідацыйных камісій²⁷.

²³ НГАБ, ф. 1537, воп. 1, спр. 4, л. 81, 82–82 адв.

²⁴ НГАБ, ф. 1537, воп. 1, спр. 4, л. 79 адв. – 80.

²⁵ С.М. Середонин, *Исторический обзор деятельности Комитета министров*, т. 1, *Комитет министров в царствование императора Александра Первого (1802 г. сентября 8 – 1825 г. ноября 19)*, Санкт-Петербург 1902, с. 245.

²⁶ *Ibidem*, с. 246.

²⁷ НГАБ, ф. 299, воп. 1, спр. 13, л. 94; ф. 588, воп. 1, спр. 245, л. 80; ф. 637, воп. 1, спр. 100, л. 111; ф. 1767, воп. 1, спр. 250, л. 107–108; ф. 333, воп. 1, спр. 795, л. 143; *Об учреждении ликвидационных комиссий*.

Таму ліквідацыйныя камісіі, якія павінны былі правесці „правільныя” разлікі з насельніцтвам за выдадзеныя ім квітанцыі і аблігацыі за ўзятыя прыпасы, былі заснаваны ў Віцебскай і Магілёўскай губернях. Віленскі Галоўны камітэт для ваенных павіннасцей павінен быў закончыць дзейнасць да 1816 г., аднак працаваў да 1.07.1816 г., ліквідаваны 23.12.1816 г. Павятовыя ўстановы для ваенных павіннасцей Мінскай губерні былі зачынены адпаведна пастановам ад 28.03. і 26.05. 1816 г. Мінскай губернскай для ваенных павіннасцей установы, якая ў сваю чаргу была скасавана паводле прадпісання Віленскага Галоўнага камітэта для ваенных павіннасцей ад 3.06.1816 г.²⁸

Памеры матэрыяльных стратаў памешчыкаў і сялян вызначалі люстрацыйныя камісіі ў складзе землеўласнікаў, якія былі зацікаўлены ў іх перабольшванні з мэтай атрымання ўрадавай грашовай дапамогі, льготы ці субсідый. Віленскі грамадзянскі губернатар А.С. Лавінскі слухна заўважыў, што нельга цалкам давяраць звесткам люстратараў, бо „ніхто не можа быць суддзёй у сваёй уласнай справе”²⁹.

Першапачаткова па Мінскай губерні ліквідацыйныя страты былі ацэнены ў памеры 3914789,95 $\frac{1}{4}$ руб. з агульных 17204561,79 $\frac{1}{2}$ руб., альбо 22,7%³⁰. У 1819 г. мінская шляхта, якая пагадзілася ў 1817 г. $\frac{1}{3}$ частку належнай ёй ліквідацыйнай сумы саступіць казне, скардзілася аб тым, што падобныя сумы вылічаліся „па самым памяркоўным цэнам”, не ўлічваліся некаторыя катэгорыі стратаў (напрыклад, не ўключаны дастаўленыя прадукты і салома для шматлікіх лазарэтаў і інш.)³¹. Шэраг грашовых прэтэнзій жыхароў за дастаўленыя расійскім войскам розныя прыпасы, матэрыялы і інструменты Віленскі Галоўны камітэт для ваенных павіннасцей, спасылаючыся на іх няпэўнасць і стракатасць, зусім адмовіўся „ўзнагароджваць”. Сярод іх лічыліся па Мінскай губерні разнастайныя грашовыя кампенсаты: за пастаўкі артылерыйскіх коней у 1812 г.; за выкарыстаныя фурманкі для ваенных патрэбаў і ўзятых коней на паштовых станцыях; за розныя матэрыялы для Бабруйскай крэпасці, палявых батарэй і мастоў; запатрабаваных у прыватных асобаў плытоў і суднаў інш. Віленскі Галоўны камітэт для ваенных павіннасцей не разглядаў квітанцыі, не адпавядаючыя фармальным адзнакам (з пазначэннем выдачы харчавання якой-небудзь роце ці батальёну, аб атрыманні харчавання на 24 гадзіны ці болей, без абмежавання меры і вагі, паказанымі ў квітанцыях мясцовымі, а не агульнапрынятымі мерамі вагі (напрыклад, віна бочкамі, а не вебрамі, сена стагамі, а не пудамі і інш.)³².

Рэвізію ліквідацыйных рахункаў ажыццяўляла Часовая кантрольная камісія па правіянцкай частцы Дзяржаўнага кантролю.

Грашовая ацэнка матэрыяльных стратаў

Устанаўленню месца і ролі беларускіх губерняў ў агульнарасійскай сістэме спусташэнняў зоны баявых дзеянняў ад напалеонаўскага нашэсця ўскладняе няпоўная ступень рэгістрацыі разнастайных формаў і відаў разбурэнняў і іх

ционных комиссий для расчёта с обывателями в забранных припасах: высочайший рескрипт, данный на имя председателя Комитета министров генерал-фельдмаршалу князю Салтыкову 4.01.1816 г., „Полное собрание законов-1”, т. 33, № 26060, с. 429–430.

²⁸ НГАБ, ф. 1537, воп. 1, спр. 37.

²⁹ *Виленский временник...*, с. 106.

³⁰ НГАБ, ф. 1537, воп. 1, спр. 4, л. 80.

³¹ НГАБ, ф. 320, воп. 1, спр. 45, л. 21–21 адв.

³² *Ibidem*, л. 21 адв. – 22.

неаднолькавая ацэнка ў срэбранай манеце ці папяровых асігнацыях. Тым не менш зразумела, што з 11 губерняў і вобласці найбольшыя матэрыяльныя страты панеслі Маскоўская і Смаленская губерні, а найменшыя – Валынская губерня і Беластоцкая акруга.

Звесткі аб збыдненні жыхароў заходніх губерняў Расійскай імперыі і панесеных імі матэрыяльных стратах нерухомай і рухомай маёмасці ў грашовым эквіваленце можна вызначыць на аснове перакрываванага аналізу і праверкі: матэрыялаў пасляваеннага бягучага статыстычнага ўліку; ведамасцей, дасланых мясцовымі губернатарамі ў 1817–1819 гг.; паводле дадзеных ліквідацыйных камісій; паводле інфармацыйных даведак, дасланых мясцовымі чыноўнікамі А.І. Міхайлаўскаму-Данілеўскаму ў 1833–1837 гг., які рыхтаваў па даручэнні Мікалая І працу аб гісторыі вайны 1812 г.

Прынамсі, аналіз даных, дасланых грамадзянскімі губернатарамі беларускіх губерняў, больш-менш дакладна і поўна (звесткі па паведах, страты ў грашовым вылічэнні) дазваляе ацаніць жахлівыя наступствы вайны ў Віленскай, Мінскай, Магілёўскай, Віцебскай губернях ад скарачэння колькасці насельніцтва пасля вайны, з-за абрабаваных і спаленых дамоў і іншых будынкаў, з-за разнастайных і бясконцых рэквізіцый і кантрыбуцый ваюючых бакоў, з-за канфіскацый жывёлы, коней, прадуктаў харчавання, фуражу, спіртных напояў і інш., знішчэння засеяных палаткаў і паморку жывёлы, рабавання маёмасці, дастаўлення фурманак з паганятымі, харчавання і інш.

Аднак не ва ўсіх рэгіёнах беларускіх губерняў ўяўляецца магчымым поўна і дакладна вызначыць ступень людскіх стратаў і матэрыяльных разбурэнняў і нягодаў.

Агульны кошт матэрыяльных стратаў у Віленскай, Гродзенскай, Мінскай, Віцебскай, Магілёўскіх губернях і Беластоцкай вобласці склаў прыкладна 160212795 руб. асігнацыямі, у тым ліку у 38 беларускіх паведах – 135624071 руб. асігнацыямі. Віленскі Галоўны камітэт для ваенных павіннасцей і ліквідацыйных камісій вызначылі да кампенсацыі ад казны 14775108,4 $\frac{3}{4}$ руб.

**Агульныя памеры страт* рухомай і нерухомай маёмасці жыхароў
пяці губерняў Беларусі і Беластоцкай вобласці
ад напалеонаўскага нашэсця ў грашовым вылічэнні³³**

Назва губерні	Страты, руб. асігнацыямі			
	Паводле звестак, дасланых мясцовымі губернатарамі		Паводле дадзеных ліквідацыйных камісій	
	У абсалютных лічбах, руб. асігнацыямі	Адносны паказчык, %	Колькасць, руб.	Удзельная вага, %
Віленская (11 паведаў)	19273007,60	12,02	2663858,45 $\frac{3}{4}$	18,03
Віленская (2 паветы)	3373594,45	2,10		
Гродзенская	32535616	20,30	3226059,87 $\frac{1}{2}$	21,80
Мінская	34186976,31	21,30	3901671,79 $\frac{1}{4}$	26,40
Віцебская (12 паведаў)	39942110,33	24,90	1307832,62 $\frac{1}{4}$	8,85

³³ Расійскі дзяржаўны гістарычны архіў (далей – РДГА), ф. 576, воп. 15, спр. 1245, л. 18, 20, 23; РА РНБ, ф. 152, воп. 1, спр. 263, л. 9–41; J. I w a s z k i e w i c z, *Litwa w r. 1812*, Kraków–Warszawa 1912, s. 321; А.И. М и х а й л о в с к и й - Д а н и л е в с к и й, *Описание Отечественной войны в 1812 году по высочайшему повелению сочиненное генерал-лейтенантом Михайловским-Данилевским*, ч. 4, Санкт-Петербург 1839, с. 349.

Віцебская (6 паведаў)	32030119,95	19,99		
Магілёўская	33497764,60	20,90	2573098,24 ½	17,40
Беластоцкая вобласць	777321,00	0,48	1102587,41 ½	7,46
Разам у 5 губернях і вобласці	160212795,84	100	14775108,40 ¾	100
Разам у 38 паведах 5 губерняў	135624071,31			

* Страты ўключаць кошт спаленай і разбуранай рухомай і нерухомай маёмасці, страты ад паморку жывёлы, знішчэння пасеваў на палях, розныя пастаўкі і інш.

Судносіны стратаў па паведах губерняў* Беларусі³⁴

№	Назва паведа	Разам, руб. ас.		№	Назва паведа	Разам, руб. ас.	
		Руб. ас.	%			Руб. ас.	%
1	Полацкі	11852646,44	8,74	20	Магілёўскі	2784814,28	2,05
2	Дзісенскі	11474025,58	8,46	21	Лідскі	2584451,92	1,90
3	Лепельскі	8651822,37 ¾	6,38	22	Суражскі	2363913,88	1,74
4	Слуцкі	8127550,57	5,99	23	Дрысенскі	2295273,65 ½	1,69
5	Бабінавіцкі	7237023,18 ½	5,33	24	Чавускі	2239175,47 ¼	1,65
6	Брэсцкі	7158825,84	5,27	25	Ашмянскі	2189808,67 ¾	1,61
7	Аршанскі	7146791,66	5,27	26	Гарадоцкі	1718607,23 ¾	1,26
8	Сенненскі	6106826,48	4,50	27	Ігуменскі	1518033,41 ½	1,11
9	Віцебскі	5147856,36 ½	3,79	28	Мсціслаўскі	1251472	0,92
10	Копыскі	4791313,94 ¼	3,53	29	Бабруйскі	1197802,54	0,88
11	Вілейскі	4255396,41	3,13	30	Браслаўскі	1183785,77 ¼	0,87
12	Кобрынскі	4139074,8	3,05	31	Старабыхаўскі	1064270,21 ½	0,78
13	Навагрудскі	4106054,4	3,02	32	Чэрыкаўскі	487664,69 ½	0,36
14	Слоні́мскі	4091035,76	3,01	33	Рагачоўскі	385450,77 ¼	0,28
15	Ваўкавыскі	4013293,16	2,95	34	Мазы́рскі	263180,20	0,19
16	Пружанскі	3574189,84	2,63	35	Рэчыцкі	252514,57	0,18
17	Мінскі	3541731,78	2,61	36	Пінскі	205059,94 ½	0,15
18	Барысаўскі	3351681,30	2,47	37	Клімавіцкі	2961,90	0,002
19	Гродзенскі	2898118,24	2,13	38	Беліцкі	Н. зв.	Н. зв.
					Разам	135624071,31	100

* Ведымаці грамадзянскіх губернатараў: Віленскага віцэ-губернатара графа М.К. Плятэра ад 12.01.1819 г., Магілёўскага графа Дз.А. Талстога ад 7.03.1818 г., Мінскага К.А. Сулістроўскага ад 27.11.1817 г., Віцебскага П.П. Тормасава ад 24.12.1817 г., Гродзенскага Р.Г. Дупельмаера ад 31.03.1837 г. (кошт разбураных будынкаў і вынішчанай маёмасці ацэнены сумай 28823640 руб. і страты ад падзяжу жывёлы ў канцы 1812 – пачатку 1813 гг. – 3711976 руб., разам 32535616 руб. асігнацыямі). Памеры стратаў Гродзенскай губерні, вылічаныя ў 1813 г. па паведах і паказаныя срэбрам (разам 8141261,01 ¾ руб. срэбрам), пералічаны на асігнацыі па прыкладнаму курсу 1 руб. срэбрам = 4 руб. асігнацыямі.

Найбольш пацярпелыя мясціны і рэгіёны.

Найбольш моцна пацярпелі месцы (тэрыторыі), якія былі арэнай шматлікіх баёў ці актыўных баявых дзеянняў, прылеглыя да маршрутаў руху і раёнаў працяглай дыслакацыі значнага кантынгенту як напалеонаўскіх, так і расійскіх войскаў. Прыкладам, з 8 паведаў Віцебскай губерні, поўнасю ці часткова акупірава-

³⁴ РА РНБ, ф. 152, воп. 1, спр. 263, л. 19–31; *Виленский временник...*, с. 318, 319.

ных французамі, найбольшыя матэрыяльныя страты панеслі Дрысенскі, Полацкі і Лепельскі. У прыватнасці, у Лепельскім павеце „не было ні адной дарогі, ні адной вёскі, ні сялібы, праз якія бы не праходзілі і не размяшчаліся кватэрамі войскі”³⁵.

Копыскі павятовы маршалак шляхты ў 1833 г. склаў спіс спаленых і разбураных пасля адступлення напалеонаўскіх войскаў населеных пунктаў павета – на галоўным шляху адыходу часцей „Вялікай арміі”. Сярод знішчаных агнём згадваюцца: у мястэчку Коханава ўсе сялянскія дамы, карчма, казёны паштовы дом; на тракце ад Коханава да Талачына – карчма ў вёсках Бухарова, Замосце і Дуброўскае памешчыка Унгерна, уніяцкая царква з будынкамі святара ў Перавалочне, двор князя Сангушкі ў Азярцах; у мястэчку Талачыне – большая палова дамоў і будынкаў, уключаючы каменныя казёныя будынкі, каталіцкі касцёл з гаспадарчымі будынкамі і домам святара, габрэйская школа, 28 крамаў (лавак) з рознымі таварамі, канторныя клеці з пянькой, паташам, віном, соллю; ад Талачына, акрамя карчмы, – мястэчка Словені з усімі дамамі, млынам, уніяцкай царквой, домам святара і корчмамі; зусім двор Вечарынка і вёска Яблонка; палова будынкаў у вёсцы Трасцянікі; у вёсцы Маляўцы – уніяцкая царква, корчмы, сялянскія дамы, млын, паштовы двор з усімі будынкамі; мястэчка Бобр „з усімі вуліцамі, амаль зноў пабудаванымі крамамі (лаўкамі)”, уніяцкія царквы ў мястэчку і па дарозе; у вёсцы Крупка – млыны, плаціны і інш.; у мястэчку Крупкі – амаль усе дамы, корчмы, млыны, плаціны і масты, уніяцкая царква з домам святара і паштовы дом³⁶.

Амаль цалкам былі разбураны і знішчаны гарады Полацк, Відзы, Кобрын, Ваўкавыск, Пружаны, Барысаў. Так, у Кобрыне у выніку боя 15(27).07.1812 г. згарэла 548 дамоў з 630, ці 927 розных будынкаў з 1187; спустошаная маёмасць, паводле вылічэнняў спецыяльнай камісіі, была ацэнена ў памеры 270 тыс. руб. срэбрам³⁷. У Ваўкавыску пасля бою 3–4 (15–16).11.1812 г. пажар вынішчыў амаль усе дамы, таму павятовыя прысутныя ўстановы былі пераведзены ў мястэчка Ізабелін графа Казіміра Грабоўскага³⁸. У Ваўкавыску згарэла 200 дамоў, а спустошаная маёмасць была ацэнена ў памеры 269756 руб. срэбрам³⁹. Шмат жылых дамоў было спалена ў Пружанах. У Відзах было спустошана 73 дамоў (9 хрысціянскіх і 64 габрэйскіх), 21 крама (лаўка) (7 хрысціянскіх і 14 габрэйскіх), зусім разабраны 22 дамы (па 11 хрысціянскіх і габрэйскіх)⁴⁰. Паводле рапарта Зяновіча ў праўленне Віленскага ўніверсітэта ад 29.07.1814 г., у Барысаве з 500 дамоў засталася не больш 250, улічваючы ў тым ліку і сялянскія халупы⁴¹.

У выніку пажараў і разбурэнняў значна пацярпелі гарады Вільня, Гродна, Мінск, Віцебск, Ашмяны, Слонім і інш.

У выніку баёў шмат вёсак было спалена ў наваколлі Полацка, у Кобрынскім, Слонімскім, Пружанскім, Барысаўскім паветах.

³⁵ РА РНБ, ф. 152, воп. 1, спр. 253, л. 87.

³⁶ *Акты, документы и материалы для политической и бытовой истории 1812 года, собранные и изданные по поручению его императорского высочества великого князя Михаила Александровича в 3 томах*, под ред. К. В о е н с к о г о, т. 3, *Белоруссия в 1812 году*, Санкт-Петербург 1912, с. 33.

³⁷ *Акты, документы...*, т. 1, *Литва и западные губернии*, Санкт-Петербург 1909, с. 445; *Виленский временник...*, с. 112.

³⁸ *Ibidem*, с. 216, 217.

³⁹ *Акты, документы...*, т. 1, *op. cit.*, с. 451.

⁴⁰ *Виленский временник...*, с. 239.

⁴¹ НГАБ, ф. 320, воп. 1, спр. 13, л. 55.

Параўнальнасць стратаў ваюючых бакоў

Беларускія землі, праз якія двойчы праходзілі арміі праціўнікаў, апынуліся ў эпіцэнтры ўзброенай барацьбы магутных імперый, вынеслі ўвесь цяжар ваенных бядотаў і сталі аб'ектам абрабавання з боку як напалеонаўскага, так і расійскага войскаў. Так, напрыклад, страты жыхарам Віцебскай і Мінскай губерняў былі нанесены французамі і расійцамі пароўну.

**Параўнальнасць страт жыхароў Мінскай губерні,
панесеных імі ад напалеонаўскіх і расійскіх войскаў⁴²**

Назва горада і павета	Памеры страт, руб. і кап. асігнацыямі				Разам			
	Ад напалеонаўскіх войскаў		Ад расійскіх войскаў		Абсалют- ная лічба	Адносны паказчык	Адносны паказчык, %	
	Руб.	%	Руб.	%	руб.	%	Н	Р
г. Мінск	283866,01	1,67	177719,38	1,03	461585,39	1,35	61,5	38,5
Мінскі павет	1382745,37	8,14	1697401,02	9,87	3080146,39	9	44,89	55,11
г. Вілейка	4692,30	0,027	406	0,002	5098,30	0,01	92,04	7,96
Вілейскі павет	2423301,05	14,27	1826997,06	10,62	4250298,11	12,43	57,01	42,99
г. Дзісна	489343,79	2,88	44174,90	0,26	533518,69	1,56	91,72	8,28
Дзісенскі павет	8206476,87	48,32	2734030,02	15,89	10940506,89	32	75,01	24,99
г. Барысаў	696981,49	4,10	57137,41	0,33	754118,90	2,2	92,42	7,58
Барысаў- скі павет	1292828,34	7,61	1304734,06	7,58	2597562,40	7,59	49,77	50,23
г. Ігумен	63242,10 ½	0,37	22398,59	0,13	85640,69 ½	0,25	73,85	26,15
Ігуменскі павет	678484,39	3,99	753908,33	4,38	1432392,72	4,19	47,37	52,63
г. Бабруйск	54756	0,32	10522,80	0,06	65278,80	0,19	83,88	16,12
Бабруйскі павет	542144,04	3,19	590379,70	3,43	1132523,74	3,31	47,87	52,13
г. Слуцк	114291,13	0,67	77600,91	0,45	191892,04	0,56	59,56	40,44
Слуцкі павет	628949,25	3,70	7306709,28	42,47	7935658,53	23,21	7,93	92,07
г. Пінск	39638,20	0,23	1225,99	0,007	40864,19	0,12	96,99	3,01
Пінскі павет	65919,28	0,39	98276,47 ½	0,57	164195,75 ½	0,48	40,15	59,85
г. Мазыр	0	0	22264,95	0,13	22264,95	0,06	0	100
Мазырскі павет	14722,90	0,08	226192,35	1,31	240915,25	0,7	6,11	93,89
г. Рэчыца	0	0	11907	0,07	11907	0,03	0	100
Рэчыцкі павет	32	0	240575,57	1,4	240607,57	0,7	0,01	99,99
Разам у губерні	16982414,51 ½	100	17204561,79 ½	100	34186976,31	100	100/ (49,67)	50,33
У гарадах	1746811,02 ½	10,28	425357,93	2,47	2172168,95 ½	6,35	6,35/ (80,42)	19,58
У паветах	15235603,49	89,72	16779203,86 ½	97,53	32014807,35 ½	93,65	93,65/ (47,59)	52,41

Умоўныя скарачэнні: Н – напалеонаўскія войскі; Р – расійскія войскі

⁴² НГАБ, ф. 1537, воп. 1, спр. 4, л. 75–80; РА РНБ, ф. 152, воп. 1, спр. 263, л. 27 (ведамасць Мінскага грамадзянскага губернатара К.А. Сулістроўскага ад 27.11.1817 г.)

Звернем увагу на неаднастайную ступень матэрыяльных стратаў жыхароў асобных гарадоў і паведаў Мінскай губерні. Ад напалеонаўскіх войскаў найбольшыя страты панесла цывільнае насельніцтва Дзісенскага (51,2%), Вілейскага (14,3%), Барысаўскага (11,7%), Мінскага (9,8%) паведаў, ад расійскага войска – Слуцкага (42,9%), Дзісенскага (16,1%), Мінскага (10,9%), Вілейскага (10,6%), Барысаўскага (7,9%) паведаў. Відавочна, што часці „Вялікай арміі” больш рабавалі гарадское насельніцтва (10,3% агульнага памеру стратаў), аднак усё ж такі ад вайны найбольш пацярпелі жыхары мястэчак, сёлаў, вёсак, фальваркаў, маёнткаў. У цэлым, ад вайны 1812 г. самыя значныя маёмасныя страты панеслі жыхары Дзісенскага (33,6%), Слуцкага (23,8%), Вілейскага (12,4%), Мінскага (10,3%), Барысаўскага (9,8%) паведаў.

**Страты Круглянскай вотчыны (у Магілёўскім і Копыскім паведах)
генерал-лейтэнанта графа Міхала Сямёнавіча Варанцова,
вылічаныя па памяркоўным цэнам паводле ведамасці,
пададзенай ў Магілёўскі ніжні земскі суд ад 30.09.1813 г.⁴³**

Найменне прадметаў	Напалеонаўскія войскі		Расійскія войскі	
	Пад квітанцыі, руб.	Без квітанцыі, руб.	Пад квітанцыі, руб.	Без квітанцыі, руб.
Мука жытня	1146	2393		
Жыта		10701		
Хлеб печаны	2671		165	2566
Ячмень	674,62	3269		
Авёс	2935,5	2418	2240	8467,37
Крупы	294,12			175,5
Грэчка		720		
Жывёла рагатая	2750	5775	450	1275
Авечкі		560		2435
Ялавічана	1566			1672,95
Віно	2486	3240		447,5
Соль	19,5			83,5
Свечкі сальныя	36,8			
Сена	892,5	750	1550,4	8170,2
Загнана сялянскіх коней		7520		22920
Збор наяўных грошай з сялян для пастаўкі коней і інш.	2527,19 ½	2636,5		
Разам	17999,23 ½ (31 %)	39982,5 (69 %)	4405,4 (8,4%)	48213,02 (91,6 %)
	57981,73 ½		52618,42	

З прыведзеных разлікаў маёмасных стратаў Круглянскага маёнтка вынікае, што яны амаль пароўну размяркоўваліся паміж напалеонаўскімі (52,4%) і расійскімі (47,6%) войскамі. Заўважым, што пераважаў рэквізіцыйны спосаб спагнання прадметаў ваенных патрабаванняў як з боку напалеонаўскага (69%), так і расійскага войска (91,6%).

⁴³ П.И. Щ у к и н, *Бумаги, относящиеся до Отечественной войны 1812 года в 10 частях*, ч. 4, Москва 1897–1908, с. 302–304.

Высновы

Такім чынам, устанаўленню дакладных абсалютных лічбавых паказчыкаў памераў матэрыяльных стратаў, нанесеных вайной розным сацыяльна-саслоўным групам насельніцтва беларускіх зямель, перашкаджаюць наступныя абставіны: наяўнасць неаднолькавых крытэрыяў, прынцыпаў, формаў і метадаў збору звестак аб маёмасных стратах; аб'ектыўная неэфектыўнасць працы часткі ўліковых органаў і службовых асобаў, якія мелі разнастайныя абавязкі па неадкладным выкананні бягучых ваенных патрабаванняў; існаванне розных па паходжанню крыніцаў, у якіх інфармацыя аб структуры і памерах матэрыяльных стратаў вылучаецца пэўнай ступенню неверагоднасці, непэўнаты, няпэўнасці, недакладнасці, адрывачасці, супярэчлівасці, неабагуленасці і несупастаўнасці.

Арганізацыяй ўліку і падліку матэрыяльных стратаў, прычынёных вайной 1812 г. жыхарам беларускіх зямель, займаліся люстрацыйныя камісіі, губернскія і павятовыя камітэты для ваенных павіннасцей, камісія па ацэнцы стратаў, прычынёных вайной 1812 г. цывільнаму насельніцтву пры Віленскім галоўным камітэце для ваенных павіннасцей (Віленская, Гродзенская, Мінская губерні, Беластоцкая акруга), ліквідацыйныя камісіі (Віцебская і Магілёўская губерні).

Неабходнасць ацэнкі ўзроўню спусташэння краю дыктавалася пераважна ўрадавымі фіскальнымі матывамі з мэтай ажыццяўлення раскладкі падаткаў і павіннасцей сярод жыхароў памежных губерняў для хутчэйшага забеспячэння харчаваннем, фуражом, транспартнымі сродкамі расійскага войска.

Пры вызначэнні памераў і структуры стратаў, нанесеных як напалеонаўскімі, так і расійскімі войскамі цывільнаму насельніцтву беларускіх губерняў, існавалі шматлікія штучныя абмежаванні і аб'ектыўныя цяжкасці, звязаныя са стратай ці перамяшчэннем значнай часткі ўліковых дакументаў у час вайны, адсутнасці кваліфікаваных люстратараў маёмасці і інш. У працэсе збору звестак аб спусташэнні насельніцтва, дзяржаўных адміністрацыйных і рэлігійных установаў найбольш складанай для мясцовых чыноўнікаў (гараднічых, паліцмайсраў, земскіх спраўнікаў, павятовых і губернскіх маршалкаў шляхты і інш.) была праблема грашовай ацэнкі матэрыяльных стратаў. Акрамя суб'ектыўнага фактара (жадання чыноўнікаў-землеўласнікаў павялічыць памеры матэрыяльных стратаў з мэтай атрымання ўрадавых льготыў, субсідый, грашовай кампенсацыі) існавалі і аб'ектыўныя ўмовы пры вызначэнні іх кошту ў грашовым эквіваленце: абмежаванасць унутранага рынку абумовіла хістанні паміж так званымі сярэднімі даведачнымі і гандлёвымі цэнамі па рэгіёнах (губернях, паветах, асобных населеных пунктах) на харчова-фуражныя рэсурсы і іншыя тавары і паслугі, кошт прадметаў вылічваўся на звонкую (залатую і срэбраную манеты) і папяровыя банкаўскія асігнацыі, якія мелі няўстойлівы, часам спекулятыўны курс. Акрамя таго, сам механізм грашовай ацэнкі стратаў меў істотныя нязручнасці.

У выніку неаднолькавыя крытэрыі збору звестак аб маёмасных стратах жыхароў складалі розніцу ў вызначэнні як іх колькасці, так і класіфікацыі (тыпалогіі): вылучаліся страты толькі ад напалеонаўскіх войскаў, ці абодвух ваюючых бакоў; не заўсёды размяжоўваліся страты ад паставак расійскаму войску, якія падпадалі грашовай кампенсацыі (так званыя ліквідацыйныя рахункі); улічваліся не толькі непасрэдныя маёмасныя страты ад вайны вытворчым сілам гаспадаркі краю і яе жыхарам, але і іх наступствы (эпізаоты); грашавая ацэнка ажыццяўлялася ў асігнацыях ці срэбранай манеце за розны час з неаднолькавым коштам прадметаў

харчавання, фуражу, коней, жывёлы і інш.; увогуле не ўлічваліся некаторыя катэгорыі стратаў, няпэўныя пастаўкі розных прыпасаў, матэрыялаў і інструментаў; ігнараваліся квітанцыі, якія не адпавядалі фармальным патрабаванням.

Параўнаўчы аналіз матэрыяльных стратаў, нанесеных землям Беларусі або двума ваюючымі бакамі, прыводзіць да высновы аб іх неаднастайнасці ў розных рэгіёнах. Відавочна, што найбольш моцна пацярпелі тэрыторыі, дзе вяліся актыўныя баявыя дзеянні, перамяшчаліся і працяглы час кватаравалі значныя кантынгенты як напалеонаўскага, так і расійскага войска. Пэўны адбітак на маштабы спусташэння краю аказалі рабункі шматлікіх марадзёраў і ўцекачоў „Вялікай арміі”, а таксама асобных расійскіх вайсковых часцей і ваеннаслужачых. Напэўна, маёмасныя страты, нанесеныя насельніцтву і вытворчым сілам гаспадаркі беларускіх зямель, амаль пароўну размяркоўваліся паміж напалеонаўскімі і расійскімі войскамі, якія пераважна выкарыстоўвалі рэквізіцыйны спосаб спагнання прадметаў ваенных патрабаванняў.

Aliaksandr Yerashevich

Material losses suffered by Belarus in the war of 1812. Problems of record-keeping and valuation

A b s t r a c t

The determination of accurate numerical indices relating to material losses suffered by various social groups on Belarusian lands in the aftermath of the war of 1812 is difficult on account of a number of factors stemming from the lack of uniform criteria, principles, forms and methods of obtaining information on property losses. Loss estimation was carried out by terrier committees and governorate and district committees for military dues, committees established to estimate losses suffered by civilians as a result of the French-Russian war, set up at the Main Committee for Military Dues in Vilna (Vilna, Grodno, Minsk governorate, Bialystok okrug), and liquidation committees (Vitebsk and Mogilev governorates). They were concerned with losses suffered as a result of activities of the French army, Russian army and the actions of both warring parties.

The article contains numerous tables illustrating the amount of material losses among civilians in individual regions of Belarus during the war of 1812.

Józef Ziemczonok

Warszawa

DZIAŁALNOŚĆ JEANA EMMANUELA GILIBERTA W WIELKIM KSIĘSTWIE LITEWSKIM W LATACH 1775–1783

Wybitny francuski lekarz i botanik, uczony o sławie europejskiej, profesor Królewskiego Kolegium Lyońskiego¹ i innych uczelni Jean Emmanuel Gilibert (1741–1814) zasługuje na uwagę w kontekście zagadnień historii nauki oraz problematyki białoruskiej. Jego działalność organizacyjna, naukowa i pedagogiczna była ściśle związana z Grodnem, gdzie w latach 1775–1781 był organizatorem, dyrektorem i wykładowcą Królewskiej Akademii Lekarskiej, założycielem ogrodu botanicznego – pierwszego w Rzeczypospolitej i Wielkim Księstwie oraz na terenie współczesnej Polski, Białorusi i Litwy, z muzeum przyrodniczym, biblioteką i innymi instytucjami pomocniczymi. Drugie miasto, które zawdzięcza J. Gilbertowi rozkwit swoich ośrodków naukowych – to Wilno. Tu w latach 1781–1783 J. Gilibert był organizatorem Katedry Historii Naturalnej w Szkole Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego, jak również założycielem ogrodu botanicznego – pierwszego na ziemiach WKL. Jak pisał klasyk:

„Widziałem w botanicznym wileńskim ogrodzie
Owe sławione drzewa rosnące na wschodzie
I na południu, w owej pięknej włoskiej ziemi;
Któreż równać się może z drzewami naszymi?”²

Ogrody, założone w Grodnie i Wilnie, odegrały ważną rolę w historii polskiej, białoruskiej i litewskiej botaniki.

Jean Emmanuel Gilibert urodził się 20 lub 21 czerwca 1741 roku w Lyonie. W dziecięcych i częściowo młodzieńczych latach pieczę nad jego wykształceniem sprawował wuj, ksiądz Geminiani³. Najprawdopodobniej pod wpływem Geminianiego J. Gilibert pisał także utwory literackie⁴. Studiował też medycynę w Montpellier⁵ w latach 1760–1764, którą ukończył ze stopniem doktora. Z dokumentów uniwersyteckich wynika⁶, iż swój pierwszy dyplom (*bacalauréat*) otrzymał 24 lutego 1763, licencję 2 lipca, a już 5 sierpnia tegoż roku – doktorat! Pracę rozpoczął na wsi⁷ w związku ze zwyczajowym

¹ Instytucja, podobna do Lyońskiej, istniała we Francji tylko w Paryżu na kilku lat przed założeniem jej w Lyonie.

² A. Mickiewicz, *Pan Tadeusz czyli ostatni zajazd na Litwie. Historia szlachecka z roku 1811 i 1812 we dwunastu księgach wierszem*, Mińsk 1998, s. 88–89.

³ Autor dzieła *Poésies sur l'écriture sainte et sur plusieurs autres sujets de piété* wydanego w 1715 roku.

⁴ Np. *Songe d'un Heremite* opublikowany w 31. tomie „Voyages imaginaires”.

⁵ Miasto przez wiele wieków było stolicą francuskiej botaniki.

⁶ Zob.: J. Rousseau, *J.E. Gilibert, Docteur de Montpellier, homme politique à Lyon pendant la Révolution*, „Monspelien Hippocrates” 1962, no 17, s. 11–28.

⁷ W Ghazay d'Azergues.

prawem nakazującym odbycie praktyki na prowincji przed zamieszkaniem w większym ośrodku akademickim. Stamtąd przeniósł się do Lyonu, gdzie oprócz medycyny⁸, prowadził także wykłady z botaniki w Collège de Médecine oraz badał florę okoliczną, a także roślinność Alp i innych regionów. Znamienne dla niego jest następujące ogłoszenie w *Affiches de Lyon*:

„Gilibert, lekarz i profesor botaniki, leczy dzieci ziołami. Honoraria pobiera wyłącznie po całkowitym wyleczeniu. Biedni poznali go w ostatnich latach wystarczająco dobrze, aby wiedzieć, iż jego gabinet jest dla nich otwarty bezpłatnie”⁹.

Publikacje prac krytycznych wobec dawnego systemu organizacji zdrowia, a zwłaszcza *L'Anarchie médicale, ou la médecine considérée comme nuisible à la société*¹⁰ oraz jego studia nad sytuacją epidemiologiczną Lyonu i propozycje utworzenia szkoły akušerek, ogrodu botanicznego z gabinetem historii naturalnej zyskały mu opinię postępowego zwolennika zmian społecznych i reformatora. W okresie tym uczestniczył w życiu kulturalno-politycznym miasta, był członkiem loży masońskiej, przyjaźnił się m. in. z Jeanem Jacquesem Rousseau. Szczegółową biografią J. Gilberta zawierają notatki autobiograficzne, dołączane do różnych prac botanicznych¹¹.

W Paryżu J. Gilbert dokładnie poznał kolekcje w Muzeum Narodowym i Ogrodzie Botanicznym. Zapoznał się tam osobiście z wieloma francuskimi botanikami, pracującymi nad stworzeniem systemu naturalnego, m. in. z Bernardem de Jussieu. Po powrocie z Paryża udał się do Montpellier, aby pogłębić znajomość flory południa Francji. Podjął tam współpracę z Antoine Gouanem, za radą którego J. Gilbert przeprowadził wiele dodatkowych wypraw botanicznych w różne okolice, między innymi w Pireneje. Spędził też sporo czasu w Szwajcarii, aby poznać rośliny tych okolic oraz nawiązać kontakty z przyrodnikami szwajcarskimi. W Lyonie, Paryżu i podczas dodatkowych wypraw J. Gilbert zgromadził własny zieleńnik, który uzupełniał m. in. w Niemczech i Szwajcarii, w drodze do Grodna. Badacz odnotował:

„gdy udawałem się do Polski, powołany przez najbardziej wykształconego i najbardziej nieszczęśliwego z monarchów Europy, pragnąłem poznać rzadkie rośliny Szwajcarii i przede wszystkim rozmawiać z uczonymi przyrodnikami tego kraju”¹².

Takie doświadczenie pozwoliły mu na porównawcze studia tamtejszej flory na tle roślinności innych regionów Europy.

⁸ Praca lekarza nie zawsze cieszyła się społeczną sympatią, Collège de Médecine został w Lyonie spalony pod wpływem pogłosek o przeprowadzaniu sekcji na zaginionych dzieciach.

⁹ Cyt. za: P. D a s z k i e w i c z, *Polityka i przyroda. Rzecz o Jean Emmanuelu Gilbertcie*, Warszawa 1995, s. 59.

¹⁰ J. E. G i l i b e r t, *L'Anarchie médicale, ou la médecine considérée comme nuisible à la société*, Neuchâtel 1772.

¹¹ Zob. również: W. S ł a w i ń s k i, *Dr. Jan Emmanuel Gilbert, profesor i założyciel Ogrodu Botanicznego w Wilnie. Przyczynek bio-bibliograficzny do historii Uniwersytetu Wileńskiego*, „Ateneum Wileńskie” 1925/1926, R. 3, z. 9, s. 8–45; W. S ł a w i ń s k i, *Jan Emmanuel Gilbert. Przyczynki do życiorysu profesora historii naturalnej i założyciela Ogrodu Botanicznego Wszechnicy Wileńskiej*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny oraz Historii Nauk Przyrodniczych” 1926, t. 4, z. 2, s. 233–249; P. D a s z k i e w i c z, *op. cit.*

¹² Cyt. za: P. D a s z k i e w i c z, *op. cit.*, s. 9.

„Poznał także gruntownie badania nad systemami klasyfikacyjnymi, różnicami naukowymi między nimi oraz znaczeniem w rozwoju botaniki”¹³. Zarówno data jak i okoliczności przyjazdu J. E. Giliberta do Rzeczypospolitej od dawna wywołują spory historyków. Witold Sławiński, biograf lyońskiego botanika, uznał rok 1775 za datę powołania J. Giliberta przez Stanisława Augusta Poniatowskiego na założyciela szkoły lekarskiej i ogrodu botanicznego w Grodnie. Przyjmuje on, że francuski przyrodnik dotarł do Warszawy 9 października 1775 roku, a w końcu tegoż miesiąca przybył do Grodna. Adam Wrzosek¹⁴, zgadzając się co do daty przyjazdu (jesień 1775), dochodzi do wniosku, iż powołanie J. Giliberta nastąpiło jednak w czerwcu 1774 roku, a nie w 1775, jak uważa W. Sławiński. W Rzeczypospolitej lyoński przyrodnik zaprzyjaźnił się z królem. Już po pierwszym wspólnym śniadaniu Stanisław August miał jakoby powiedzieć: „Monsieur Gilibert est poli sans grimace, franc sans rudesse, éloquent sans préparation et savant sans orgueil”¹⁵.

Zasługę „odkrycia” J. Giliberta i zachęcenia go do przyjazdu do Wielkiego Księstwa Litewskiego należy przypisać Tadeuszowi Downarowiczowi¹⁶ w okolicznościach następujących. T. Downarowicz, jeden z zaufanych słynnego Podskarbiego nadwornego litewskiego, Hrabiego Antoniego Tyzenhauza, odbywał na jego zlecenie w latach 1773–1775 dłuższą podróż po Europie. Celem jego podróży było m.in. poszukiwanie ludzi mogących być użytecznymi w trakcie ówczesnych głośnych reform w WKL. Jako wysłannik króla, poszukiwał lekarza, który by mógł opisać przyrodę Litwy, założyć ogród botaniczny i utworzyć szkołę lekarską. W tym czasie J. Gilibert z powodu wydania wspomnianej już książki pt. *L'Anarchie médicale...*, w której ostro krytykował system nauczania medycyny na uniwersytetach francuskich i nieuctwo tamtejszych lekarzy¹⁷, popadł w ostry konflikt z profesorami i medykami rodzinnego miasta¹⁸. Praca została wydana w Neuchâtel w Szwajcarii i ze względu na obawy wydawcy nie umieszczono w niej żadnej informacji o autorze. Zawiera ona wnikliwą analizę słabości systemu sanitarnego Francji w okresie panowania Ludwika XVI. Ostrej krytyce poddani zostali w niej niedouczeni, ale praktykujący chirurdzy, akuszerki, „będące analfabetkami, zielarze dysponujący zaledwie trzydziestoma gatunkami roślin, i to zazwyczaj przestarzałymi, mnisi i różnego rodzaju szarlatani”¹⁹.

Według J. Giliberta, decydującym okazało się polecenie i poparcie, jakie uzyskał od Albrechta von Hallera²⁰. Stanisław August Poniatowski korespondował ze szwajcarskim

¹³ W. G r ę b e c k a, *Wilno – Krzemieniec. Botaniczna Szkoła Naukowa (1781–1841)*, Warszawa 1998, s. 56.

¹⁴ A. W r z o s e k, *Założenie królewskiej szkoły lekarskiej w Grodnie za Stanisława Augusta*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” 1925, t. 2, z. 2.

¹⁵ J. M o l l e t, *Éloge historique du docteur J.-E. Gilibert*, Lyon 1816.

¹⁶ Wg S. Kościółkowskiego, to był chorąży rzeczycki, natomiast J. Bernoulli podawał, że to był chorąży orszański.

¹⁷ Wydanie w 1772 roku *L'Anarchie médicale...* zwróciło uwagę Hallera na Giliberta i jednocześnie przysporzyło mu wielu wrogów.

¹⁸ Miał też kłopoty finansowe, co potwierdza P. D a s z k i e w i c z, *op. cit.*, s. 6.

¹⁹ P. D a s z k i e w i c z, *op. cit.*, s. 55.

²⁰ Albrecht von Haller (1708–1777) – jedna z najważniejszych postaci europejskiego życia umysłowego XVIII wieku i jeden z największych przyrodników-encyklopedystów. Był profesorem medycyny w Tybindze i dyrektorem kopalni soli w Roche. Opisał florę Szwajcarii w *Historia stirpium Helvetiae über die schweizerische Alpenflora* (1768), a także stworzył podstawy nowoczesnej fizjologii. Był pionierem stosowania eksperymentu jako metody badawczej w medycynie, twórcą pojęcia „podrażnienie” i autorem obserwacji oraz prac anatomicznych, które stały się podstawą XIX-wiecznej medycyny.

przyrodnikiem i miał zwrócić się do niego z prośbą o polecenie odpowiedniego kandydata. Lyonński botanik pozostawał od kilku lat w listownym kontakcie z Hallerem przysyłając mu zresztą szereg informacji dotyczących szaty roślinnej doliny Rodami, a także historii badań botanicznych, zielników, medycyny itp. wykorzystanych później w *Opuscula Botanica*.

Zarówno sam J. Gilibert jak i jego polscy biografowie pomijają rolę Antoine'a Gouana w powołaniu go przez Stanisława Poniatowskiego. A. Gouan był nauczycielem i przyjacielem Giliberta²¹. Oba przyrodników łączyła znajomość z okresu studiów w Montpellier, botaniczna pasja i przekonania polityczne. Obaj byli zwolennikami klasyfikacji i nomenklatury Linneusza w okresie, gdy metoda ta jako „barbarzyńska i bezwartościowa” spotykała się ze znacznym oporem francuskich naturalistów (łącznie z Buffonem). To właśnie Antoine Gouan przeglądał zielniki i doradzał odbycie dodatkowych wycieczek botanicznych w trakcie przygotowań Giliberta do wyjazdu. To od niego za radą Giliberta Stanisław August zakupił zielnik dla potrzeb dydaktycznych grodzieńskiej szkoły.

W dn. 9 maja 1776 zawarta została umowa między A. Tyzenhauzem a J. Gilibertem. Oto jej treść (w tłumaczeniu z francuskiego S. Kościółkowskiego):

„Umowa zawarta z jednej strony między JWImci panem hrabią Tyzenhauzem, Podskarbin nadwornym Wielkiego Księstwa Litewskiego, Kawalerem Orła Białego i św. Stanisława, starostą grodzieńskim a z drugiej Imci panem Emmanuelem Gilibertem, zasłużonym profesorem medycyny w Królewskim Kolegium Lyonńskim i doktorem wydziału tejże medycyny w Akademii w Montpellier.

Ja, Emmanuel Gilibert, biorę na siebie zobowiązanie następujące:

- 1) W ciągu okrągłych lat dziesięciu poświęcać swą pracę i starania moje królowi i Rzeczypospolitej Polskiej w zakładaniu szkół lekarskich i weterynaryjnych i do wypełnienia zobowiązań, dobro publiczne mających na celu a przez JWielmożnego hrabiego na mnie wkładanych okazywać będę gotowość;
- 2) Uczniów odpowiednio uzdolnionych, o ile mi będą dawani, uczyć będę obojej medycyny i po wyuczeniu ich sztuk i umiejętności, odnoszących się do wydoskonalenia medycyny, uczynię ich zdatnymi i pożytecznymi Rzeczypospolitej lekarzami;
- 3) Wszystkim chorym, podległym rządowi, władzy i zwierzchnictwu JWgo Hrabiego, ilekroć tego słuszność i potrzeba wymagać będą, udzielać będę rady, starania i pomocy; ponadto chirurgów, znajdujących się po ekonomiach i guberniach a rządowi memu podległych, dla tym pomyślniejszego przy zabiegach chirurgicznych skutku, będę pouczał oraz będę nimi kierował;
- 4) Początki sztuki weterynaryjnej opracuję w dziele łacińskim;
- 5) Założę ogród niezbędny dla szkoły lekarskiej;
- 6) Muzeum dla nauczania historii naturalnej z zasiłków dostarczonych przez JWielmożnego Podskarbiego założę;
- 7) Historię naturalną Księstwa Litewskiego, zwłaszcza co się tyczy botaniki, rolnictwa i mineralogii będę wyładał w Efemerydach (czasopiśmie) mającej się założyć Akademii Horodnickiej, szlachetnych zaś młodzieńców, znajdujących

Był autorem powieści politycznych i etycznych, publicystą zwalczającym Woltera, autorem poematu *Die Alpen*, który według wielu autorów stał się przełomem w stosunku europejskiej kultury do przyrody. Stworzył ogromne bibliografie anatomiczne i botaniczne.

²¹ Przez pewien czas w okresie zagrożenia aresztowaniem i śmiercią dom Gouana był dla Giliberta miejscem, gdzie mógł nie tylko schronić się przed jakobińskim terrorem, ale również kontynuować badania, m. in. opracowywanie rezultatów badań z Litwy. W jednym z wydań *Démonstrations élémentaires de botanique* Gilibert wyraża wdzięczność za pomoc okazaną mu w tym trudnym okresie.

się na Horodnicy a zaleconych przez JWHrabiego, będę wtajemniczał w studia lekarskie i przyrodnicze.

JWielmożny hrabia Tyzenhauz na rzecz Dra Giliberta ustalił punkta następujące:

- 1) Od dnia 1 sierpnia 1775 (daty wyruszenia z Lyonu) za każdy rok pracy publicznej wypłacana będzie suma 125 złotych według rachunku francuskiego (Ecu d'or), co czyni według kursu monety tego narodu 280 złotych; wyżej wymienionemu profesorowi wypłacane punktualnie będą.
- 2) Skarb ekonomiczny królewski do prywatnego użytku doktora przeznaczają, odpowiednio do stanowiska człowieka na funkcji publicznej, życie, mieszkanie, opał, świece oraz inne rzeczy niezbędne. Dla żony wymienionego doktora i dla dwojga ich służby przeznaczają się ordynaria według załączonego specjalnego wykazu.
- 3) Dla wygody i do użytku wymienionego profesora w stajniach podskarbiego utrzymywana będzie kosztem publicznym para koni.

My niżej podpisani wszystkie wymienione wyżej warunki przyjmujemy wzajemnie i pieczęcią naszą potwierdzamy. W Grodnie dnia 9 miesiąca maja r. 1776.

A. Tyzenhauz
Podsk. NWXLit.

Gilibert
prof. med."²².

Później Gilibert – pierwszy profesjonalny botanik Białorusi wspominał:

„Moim pierwszym miejscem pobytu było Grodno, centrum dóbr królewskich. Miasto to jest usytuowane na 53 stopniu szerokości, wzdłuż wijącego się wstęgami brzegu Niemna, który powyżej i poniżej miasta płynie wartko pomiędzy dwiema dolinami; na pierwszy rzut oka przypomina on Saonę. W nadniemeńskich dolinach las poprzedzielany jest piaskowymi wydmyami, doliny rozdzielone są przyjemnymi łąkami. Półtorej mili na południe od miasta [...] znajduje się ustronne zalesione miejsce, mała rzeczka płynie pomiędzy łąkami i krzakami. Miejsce to [...] jest jednym z najbogatszych w rośliny jakie spotkałem”²³.

Gilibert zarówno jako botanik i jako podróżnik patrzył na Litwę oczyma mieszkańca Południa Europy. Nic więc dziwnego, że owoce, z wyjątkiem truskawek, wydawały mu się kwaśne, z podziwem za to opisywał chleb wysokiej jakości, miód pitny, które porównywał do najprzedniejszych win hiszpańskich, żurawinową wódkę, len o włóknie delikatniejszym od holenderskiego. Z sympatią opisywał zaradność i wytrwałość tułtejszych chłopów, ich chaty ze zmyślnym systemem ogrzewania, skóry niedźwiedzie w domach, wyroby z drewna i łyka, olej wyrabiany z nasion dzikiej kapusty. Ze zdumieniem oglądał pola maku, z których zbierano nasiona wyłącznie do wypieku pieczywa, nigdy nie produkując opium.

W liście do Viteta pisał:

„Mieszkam u Ministra [A. Tyzenhauza], który zapewnia mi wyżywienie i pojazdy, był on zresztą na tyle miły, aby pokryć wydatki związane z moją podróżą, w ten sposób nie tylko nie wydaję swoich pieniędzy, ale nawet zarabiam, upłynęło zaledwie sześć dni od mojego przyjazdu, a już udzielałem konsultacji zamożnym chorym”²⁴.

²² S. K o ś c i a ł k o w s k i, *Antoni Tyzenhauz. Podskarbi Nadworny Litewski*, t. 1, Londyn 1970, s. 382–384.

²³ Cyt. za: P. D a s z k i e w i c z, *op. cit.*, s. 14.

²⁴ *Ibidem*, s. 58.

Lekarz później twierdził, iż podskarbi dał mu „sposoby zrobienia przez 4 lata, czego by przez 20 lat we Francji nie dokonał”²⁵. Z kolei Hrabia pisał: „Zakłady w Grodnie to nie jedynie Giliberta zasługa, boć w Lyonie ten sam Imć J. Gilibert bez szefostwa nic założyć nie potrafił”²⁶.

Przyjeżdżając na Litwę Gilibert nie tylko „przeszczepił” problematykę interesującą francuską szkołę naturalistyczną osiemnastego wieku do Rzeczypospolitej i Wielkiego Księstwa, ale także uczynił z Grodna, a następnie Wilna ważne ośrodki wymiany i kontaktów przyrodoznawstwa europejskiego.

Grodzieńska²⁷ Akademia Medyczna, czyli Królewska Szkoła Lekarska, powstała w mieście, gdzie po raz pierwszy w Europie Wschodniej dokonano sekcji anatomicznej ciała człowieka (króla Stefana Batorego). Inicjatywę utworzenia jej podjął A. Tyzenhauz. Uroczyste otwarcie nastąpiło w 1777 r., po upływie pewnego czasu od rozpoczęcia w niej nauczania. Na początku dawała wykształcenie 15 młodym ludziom z historii naturalnej i medycyny. Uczniowie byli podzieleni na dwie klasy: szlacheckich „albo też innych dobrego pochodzenia” i wybitnych zdolności, kształconych na lekarzy miejskich; inni otrzymywali wykształcenie w mniejszym zakresie, aby zostać przynajmniej prowincjonalnymi lekarzami. Według danych z 1779 r. w Akademii pobierało naukę medycyny 10 uczniów i 20 kształciło się w chirurgii²⁸. Oprócz Giliberta nauczał słynny lekarz Jan Wolfgang, który zrazu praktykował w Kurlandii na dworze księcia kurlandzkiego. Obok niego: Menard wykładał języki polski, łaciński i francuski, sprawował pieczę nad drukiem dzieł akademickich i znał doskonale „sposób trzymania korekty”. Gilibert pisał o nim z pochwałą:

„Tak dobrze ten jegomość temu wszystkiemu zadośćuczynił, iż wszyscy dziwią się nad szybkimi postępami uczniów; rok nie wyszedł, on ich poduczył tyle, że mogli moje lekcje rozumieć”²⁹

i prosił, aby A. Tyzenhauz kontrakt z panem Menardem potwierdził. W wykładach czysto lekarskich pomagali Gilibertowi lekarze Virion i Muentz. O szkole tej i J. Gilibercie z uznaniem wzmiankują pamiętnikarze i podróżnicy, jak np. ks. X. Bohusz w swej *Spomince...*³⁰ oraz szwajcarski matematyk J. Bernoulli. Szczegóły zawierają też pisma polemiczno-procesowe Tyzenhauza³¹. Piszą o nich historycy oświaty i stosunków kulturalnych: F. Bentkowski, J. Łukasiewicz, M. Baliński i J. Bieliński³², historycy medycyny, przyrodnicy i leka-

²⁵ S. K o ś c i a ł k o w s k i, *Antoni Tyzenhauz...*, s. 399.

²⁶ *Ibidem*, s. 394.

²⁷ Znajdowała się na przedmieściu Grodna – Horodnicy.

²⁸ S. K o ś c i a ł k o w s k i, *Antoni Tyzenhauz...*, s. 389.

²⁹ *Ibidem*, s. 390.

³⁰ X. B o h u s z, *Spominka o Antonim Tyzenhauzie*, „Tygodnik Wileński” 1820, nr 161, s. 225–255.

³¹ Zwłaszcza: *Doniesienie z strony JW Tyzenhauza, podskarbiego nadwornego litewskiego, Usprawiedliwienie JW Tyzenhauza*; por.: S. K o ś c i a ł k o w s k i, *Z literatury polemiczno-sądowej XVIII w. Studium historyczno-bibliograficzne na tle sprawy Antoniego Tyzenhauza podskarbiego nadwornego litewskiego w latach 1780–84*, „Ateneum Wileńskie” 1928, R 5, z. 15, s. 1–78.

³² F. B e n t k o w s k i, *Historia literatury polskiej*, t. 2, Warszawa–Wilno 1814; J. Ł u k a s i e w i c z, *Historia szkół w Koronie i w Wielkim Księstwie Litewskim od czasów najdawniejszych aż do 1795 r.*, t. 2, Poznań 1850; M. B a l i Ń s k i, *Dawna Akademia Wileńska*, Petersburg 1862; J. B i e l i Ń s k i, *Uniwersytet Wileński 1579–1831. Materiały i opracowania, dotyczące historii wyższych zakładów naukowych w Polsce*, t. 2–3, Kraków 1899–1900.

rze jak A. Adamowicz, L. Gąsiorowski i S. Kościński, K. Kaczkowski i J. Szymkiewicz³³ i in.³⁴ oraz historycy zajmujący się czasami S.A. Poniatowskiego i A. Tyzenhauzem.

Królewska Akademia Lekarska, jak pisał J. Bernoulli: „Była wybornym zakładem³⁵, który mądryemu Stanisławowi Augustowi przynosi trwałą chwałę”³⁶. Dotąd w głębi kraju nauka lekarska stała na niskim poziomie, nawet w stolicy pomocy można było się spodziewać jedynie od cudzoziemskich medyków. Przy uczelni utworzony został dom dla położnic, szkoła akuszerska, szpital królewski i apteka. Kierownictwo sprawami akuszerskimi i pedagogicznymi zostało powierzone akuszerce francuskiej sprowadzonej z Paryża. W ciągu paru lat istnienia tej szkoły wydała ona kilka wyuczonych w położnictwie kobiet.

Lata spędzone w Wielkim Księstwie upłynęły Gilibertowi bardzo pracowicie. Omawiając jego działalność lekarską należy podkreślić jej wszechstronny charakter. Był on praktykującym lekarzem (*pierwszym lekarzem na Białorusi, wykorzystującym mikroskop do celów diagnostycznych*), organizatorem szpitali, lekarzem-naukowcem i wykładowcą, historykiem medycyny i popularyzatorem wiedzy medycznej. Należy pamiętać także o jego roli jako pedagoga³⁷ porównywalną do tej, jaką odegrał w propagowaniu botaniki. *Le médecin naturaliste* i *Adversaria* były tłumaczone na niemiecki i czytane w całej Europie.

Jako pediatra zwrócił uwagę na problem zdrowotności dzieci. Gilibert uważał, że dla dobra dzieci nie wolno zaniedbywać wychowania fizycznego i higieny. Problemem, do którego przywiązywał szczególne znaczenie, była praca karmicielek. Doszedł do wniosku, że nawet najlepsze karmicielki nie mogą zastąpić dziecka matki, bowiem pozbawione są instynktu macierzyńskiego niezbędnego do wychowywania dziecka. Niski poziom wykształcenia karmicielek (i akuszerok) był jedną z głównych przyczyn śmiertelności dzieci. Gilibert postulował objęcie karmicielek systemem kontroli i powołanie specjalnego biura magistrackiego, ustanowienie egzaminu zawodowego, kursów doszkalających i stałej kontroli poziomu wiedzy, sporządzenie oficjalnej listy karmicielek i wydawanie świadectw, wprowadzenie obowiązku zawiadamiania lekarza w przypadku choroby dziecka, kontroli stanu fizycznego dzieci przez specjalne komisje.

³³ A. A d a m o w i c z, *Krótki rys początków i postępu anatomii w Polsce i Litwie skreślony na pamiątkę 50-letniego trwania Cesarzowskiego Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego dn. 12 grudnia 1855 r.*, Wilno 1855; L. G ą s i o r o w s k i, *Zbiór wiadomości do historii sztuki lekarskiej w Polsce od czasów najdawniejszych aż do najnowszych*, t. 3, Poznań 1854; S. K o ś m i ń s k i, *Słownik lekarzy polskich*, Warszawa 1888; K. K a c z k o w s k i, *Lekcje higieny, czyli Nauki zachowania zdrowia. Wykładane publicznie od roku 1823 w Liceum Wołyńskim*, t. 2, Warszawa 1827; J. S z y m k i e w i c z, *Nauka o chorobach dzieci*, Wilno 1810.

³⁴ Np.: Fr. G i e d r o y ć, *Źródła biograficzno-bibliograficzne do dziejów medycyny w dawnej Polsce*, Warszawa 1911.

³⁵ Trzeba zaznaczyć, iż istniała pewna dysproporcja w traktowaniu poszczególnych zamierzeń w Horodnicy. Oto jeden z przykładów: Gilibert miał z mocy kontraktu bezpłatnie leczyć poddanych królewskich, ale oto pewnego razu nie mógł się doprosić o płótno do opatrzenia zranionego uda jednego z wieśniaków. „Przez tydzień pisałem dwa razy na dzień, – twierdził on, – prosząc o to płótno, lecz stale otrzymywałem odpowiedź, że płótna nie ma. W ten sam moment widziałem, jak na wóz pakowano tysiąc łokci płótna. Pytam się na co? A słyszę, że to płótno na dekoracje teatralne wiozą”. Kazał tedy Gilibert zrobić bandaże, pociąwszy własne prześcieradło. Zob. S. K o ś c i a ł k o w s k i, *Antoni Tyzenhauz...*, s. 440.

³⁶ J. B e r n o u l l i, *Podróż po Polsce 1778* [w:] *Polska Stanisławowska w oczach cudzoziemców*, t. 1, oprac. i wstęp W. Z a w a d z k i, Warszawa 1963, s. 334.

³⁷ Patrz, m. in.: A. H o r v i l l e u r, *L'enseignement médicale à Lyon de 1789 à 1821*, Lyon 1965, s. 17–23.

W czasie pobytu na Litwie J. Gilibert badał właściwości leków (większość lekarstw i naparów przygotowywano na miejscu pod jego kontrolą) i spontaniczność występowania chorób, kierował apteką i szpitalem na sześćdziesiąt łóżek (każdy chory miał swoje). Prowadził uczniów, z których każdy miał pod opieką pięciu chorych.

Gilibert opracowywał także projekt szkoły rolniczej, był autorem następujących uwag:

„Uwagi do organizacji szkoły rolniczej i weterynaryjnej

- 1) Usiłować przez częste doświadczenie udoskonalić różne płody koni, owiec i bydła rogatego.
- 2) Naznaczyć zioła, które mogą być najpożyteczniejsze do ich karmienia i od chorób zachowania. Mnogość ziół krajowych pokarm zdrowy i obfity dających wychować.
- 3) Doświadczać rozmaite uprawy wszystkiego śniedniego zboża, pokazać jakie są najwłaściwsze i najbardziej stosujące się do powietrza i gruntów litewskich sposoby. Wprowadzić gatunki, które w Anglii i Szwajcarii się udały.
- 4) Wprowadzić wszystkie pożyteczne zioła do fabryk, różne gatunki tabaki, marunę, szafran płonny, szafran prawdziwy, rukiew, karoty. Wychować trzydzieści gatunki dzikie do farbowania potrzebne.
- 5) Wprowadzić różne gatunki drzew i krzaków rosnących pod niebem, zwłaszcza te, które są pożyteczne.
- 6) Wychować hurtem dla aptek królewskich wszystkie cudzoziemskie zioła pod niebem rosnące”³⁸.

Największą pasją życia Giliberta obok medycyny była botanika, która w XVIII w. upływała pod znakiem tworzenia kolekcji roślinnych i zakładania ogrodów botanicznych. W swoim życiu lyoński przyrodnik założył trzy ogrody: w Grodnie, w Wilnie i pierwszy ogród botaniczny w Lyonie w 1792 r.

Ogród grodzieński, założony w roku 1777, rozrastał się bardzo szybko. Początkowo rosły w nim tylko zioła lekarskie, na koniec roku liczył już 1.200 roślin³⁹, które J. Gilibert pokazywał królowi we wrześniu 1777 r. podczas jego pobytu w Grodnie. Z czasem pod względem ilości i różnorodności roślin ogród ten nie ustępował innym botanicznym ogrodom w Europie i stał się Królewskim Ogiem Botanicznym. Aby zdać sobie sprawę z rangi sukcesu Giliberta w stworzeniu w tak krótkim czasie tak bogatej kolekcji warto przypomnieć, iż był to okres botanicznego szaleństwa i ogromnej mody na kolekcje roślinne. Cebulki tulipanów w Holandii i Turcji ciągle osiągały wartość diamentów, w Anglii organizowano całe wyprawy, aby odnaleźć zagubiony matecznik Catleyi lub zdobyć nowe gatunki storczyków do oranżerii, a kilkanaście lat później Józefina (która zresztą podarowała dużą kolekcję lyońskiemu ogrodu Giliberta, nazwanemu z tej okazji Ogiem Cesarzowej Józefiny) odstąpi majątek o równowartości sporej posiadłości ziemskiej za kilka sadzonek dahli. Słynny matematyk Bernoulli, odwiedzając Grodno w 1778 r., zanotował: „Ogród tutejszy botaniczny bardzo wielki w kwitnącym znajduje się stanie”⁴⁰. W tym roku było w nim 1500 gatunków egzotycznych i sprowadzonych roślin. Później ogród wzbogacił się jeszcze o dalsze 2000⁴¹. Zioła „medycynalne” w roku 1780 liczyły 500 gatunków. Zdaniem Giliberta, ogród zawierał wszystko to, co jest najciekawsze

³⁸ Patrz: P. D a s z k i e w i c z, *op. cit.*, s. 10, 11.

³⁹ S. K o ś c i a ł k o w s k i, *Antoni Tyzenhauz...*, s. 393.

⁴⁰ J. B e r n o u l l i, *op. cit.*, s. 208.

⁴¹ *Ibidem*, s. 335.

i najpotrzebniejsze. Uczony dowiódł, że na Litwie można uprawiać rośliny do wyrobu lekarstw i farb⁴². Oprócz kolekcji stworzonej z darów z Wiednia, Szwajcarii i Montpellier ogród drogą wymiany z kolekcją carską z Petersburga (od Pallasa) posiadał znaczący zbiór roślin syberyjskich. Ze wszystkich okazów natury największe zainteresowanie Bernoulliego wzbudził żywy żubr⁴³ (*Bos Bison L.* pierwotny byk *Ursus*, rozpowszechniony też na Mazowszu i zwany turem), którego oglądał w Grodnie w małej oborze. Zwierzę to już wtedy było coraz większą rzadkością. Żubr miał zaledwie 16 miesięcy, a wielkością dorównywał dorosłemu bykowi.

„Brody, u niektórych żubrów sięgającej aż do ziemi, nie miał zbyt długiej; sierść na grzbiecie u tych zwierząt ma specyficzny zapach piżma, który zachował się w kępie sierści zabranej przeze mnie na pamiątkę – pisał Bernoulli. – Na ogół wszystkie moje spostrzeżenia zgadzają się z opisami żubra podanymi przez Herbersteina⁴⁴ i innych. Okaz, o którym mówię, była to żubrzyca; podczas rui nie chciała jednak dopuścić do siebie zwykłego byka”⁴⁵.

Do wzbogacenia ogrodu nie mało się przyczynili inni zagraniczni botanicy, tacy jak Jacquin z Wiednia, Sohander z Anglii, Pallas z Petersburga, z którymi Gilibert utrzymywał kontakty. W ogrodzie jako pomocnik J. Giliberta pracował utalentowany ogrodnik.

Po przybyciu do Grodna Gilibert, jednym z punktów swego kontraktu, zobowiązany został do założenia „muzeum dla nauczania historii naturalnej” (tj. popularnej w tych czasach kunstkamery). Według S. Kościałkowskiego: „Gabinet grodzieński wyróżniał się korzystnie spośród innych tego rodzaju instytucji wyższym poziomem naukowym”⁴⁶. Załącznikiem tego zbioru stały się „narzędzia fizykalne” i astronomiczne, zakupione po części z dotacji króla za 1.029 czerw. zł. i sprowadzone do Grodna z Anglii, po części – ze środków Tyzenhauza. Już na początku 1772 roku ksiądz Rosłan, Francuz z pochodzenia, prowadził w Grodnie obserwacje astronomiczne. Następnie muzeum uzupełniły zbiory zakupione przez Downarowicza w 1773 roku w Nieświeżu od Krystiana Ferdynanda Magnickiego, bibliotekarza hetmana wielkiego litewskiego Michała Radziwiłła. Była to głównie kolekcja minerałów. Gromadzono tam także okazy anatomiczne, zoologiczne, botaniczne i wszelkie „szacowne zbiory przyrodzenia”⁴⁷. Muzeum przyrodnicze pod kierunkiem naukowym Giliberta znacznie się rozrosło i wzbogaciło. Zgodnie z jego głównym zamiłowaniem, gabinet posiadał zielniki roślin krajowych i obcych, które stały się materiałem do prac naukowych, a zwłaszcza do dzieła *Flora Lithuanica*, nad którym wówczas pracował. Były tam rośliny z najbliższych okolic Grodna, Brześcia, Białego-stoku, Nieświeża, Nowogródka, Szczors, Wilna, Waki, Trok, Merecza i Wiszniewa. Zostały zebrane – jak pisał Gilibert –

⁴² Później ogród zmienił swój charakter: z wyłącznie lekarskiego stał się i komercyjny.

⁴³ Tego żubra oglądał również Coxe.

⁴⁴ Sigismundus von Herberstein (1486–1566) – dyplomata austriacki wysyłany przez cesarzy dwukrotnie w latach 1517 i 1526 do Moskwy w celu doprowadzenia do ugody między księciem Wasylem Iwanowiczem a królem Zygmuntem. Owocem podróży Herbersteina było znakomite dzieło pt. *Rerum Moscovitarum commentarii [...] Russiae et que nunc erus metropolis est Moscoviae, brevis descriptio...* (Bazylea 1556), później wielokrotnie przedrukowywane.

⁴⁵ J. B e r n o u l l i, *op. cit.*, s. 337.

⁴⁶ S. K o ś c i a ł k o w s k i, *Antoni Tyzenhauz...*, s. 395.

⁴⁷ X. B o h u s z, *op. cit.*, s. 238.

„dzięki pomocy moich uczniów, którzy w różnym czasie, a codziennie podczas wakacji, rozesłani po ekonomiach królewskich, wykryli bardzo ważne rośliny, które ja sam z pewnością bym ominął. Młodzieńcy ci silni i zręczni znosili z łatwością szkodliwe wyziewy bagien i trudy długotrwałych wycieczek”⁴⁸.

Bernoulli oglądał w tym muzeum także narzędzia niezbędne do nauki anatomii i chirurgii, szkielety ludzkie i zwierzęce, różne okazy fauny. Uderzało go bogactwo działu minerałów i skamieniałości. Grodzieński zbiór minerałów liczył 10 tysięcy okazów. Były tutaj ciekawe okazy krajowe, jak np. litewska ruda żelaza – minera ferri paludosa, która zawierała do 40 funtów żelaza w jednym cetnarze, liczącym 200 funtów, czyli około 20%; zachwycaly agaty, koraliolity i in.⁴⁹ Jak w ogrodzie botanicznym był ów utalentowany ogrodnik, tak przy gabinecie fizycznym był utalentowany mechanik Berger⁵⁰.

A. Adamowicz tak pisał o osobie organizatora i wieloletniego kierownika Akademii Lekarskiej Jana Emmanuela Giliberta:

„Całemu zakładowi jak gwiazda przyświecał, rozbierał ciała ludzkie, urządzał szpitale, zbierał i opisywał rośliny, leczył oficjalistów i licznych rzemieślników, utworzył niepospolity ogród botaniczny, zbiór minerałów [...], bibliotekę, do której sam król niejedną uczynił ofiarę”⁵¹.

Początki biblioteki grodzieńskiej nie są znane. W owych czasach posiadała ona mnóstwo najnowszych dzieł, wydanych we Francji i w Niemczech z dziedziny medycyny i nauk przyrodniczych, o tematyce rolniczej i przemysłowej. Według Bernoulliego: „Księgozbiór jest już obecnie bardzo cenny; znalazłem tu paryską *Encyklopedię*⁵² i mnóstwo drogich dzieł”⁵³. W Grodnie znajdowało się wspaniałe wydane dzieło *Flora Austriaca* wiedeńskiego uczonego Jacquina (z którym Gilibert pozostawał w kontaktach). Podróżnika bardziej jednak zainteresował zbiór trzystu miedzianych płyt z rysunkami roślin, które król francuski Henryk IV wyryć kazał pod dozorem Richiera Bellavala, współczesnego mu słynnego profesora botaniki i anatomii w Montpellier, a których nie opublikowano. Gilibert nabył je przed wyjazdem do Polski i przywiózł do Grodna. Gdy Stanisław August zwiedzał Grodno i zakłady grodzieńskie, oglądał też owe płyty miedziane i polecił, by ku czci króla Henryka (z którym, jak podaje Bernoulli, miał wiele wspólnego), opublikować te tablice. Dopiero wydając swoje dzieło *Exercitia phitologica* (Lyon 1792), Gilibert skorzystał z nich i zamieścił około 60 podobizn roślin ze wspomnianych mie-

⁴⁸ Cyt. za: S. K o ś c i a ł k o w s k i, *Antoni Tyzenhauz...*, s. 399.

⁴⁹ „Widziałem co prawda – pisał Bernoulli – tylko nieliczne okazy, jak czarny agatyzowany świerk, bardzo duże okazy mileporitów i madreporitów, *echinus pseudoculus*, kawał bursztynu wielkości małej pięści itd. Wiadomo z polskiej historii naturalnej Rzeczyńskiego i z dokładnego streszczenia owej pracy dokonanej przez pana Dubois, że kraj ten obfituje w podobne minerały. Wiele z tych kamieni, zwłaszcza agaty i koraliolity, szlifuje się bardzo dokładnie w fabryce w Grodnie; widziałem w gabinecie różne wyroby z tych kamieni, na przykład tabakiery itp.” J. B e r n o u l l i, *op. cit.*, s. 336.

⁵⁰ Udowodnił on, iż pod dobrym kierownictwem potrafi zrobić najtrudniejsze do wykonania rzeczy. Zaoszczędził w ten sposób około 3000 czerw. zł., które zostały wysłane do Londynu i Paryża na zakup narzędzi fizycznych.

⁵¹ A. A d a m o w i c z, *Krótki rys...*, s. 40.

⁵² Chodzi o słynną *Encyklopedię* redagowaną przez Diderota i d’Alemberta. Jak widać z relacji Bernoulliego i z innych opisów, była ona popularna w WKŁ i znajdowała się w wielu prywatnych i magnackich bibliotekach.

⁵³ J. B e r n o u l l i, *op. cit.*, s. 325.

dziorytów Richiera Bellavala. W 1780 r. biblioteka grodzieńska liczyła około 3000 pozycji, z czego 500 wyjątkowo rzadkich i cennych. W jej zbiorach znajdowały się również zielniki: *Hortus Grodnensis*, zawierający prezentację roślin z ogrodu botanicznego i *Herbarium Grodnense* albo *Herbarium Giliberti* – przedstawiające rośliny dziko rosnące w okolicach Grodna.

Z ogólnej liczby uczniów szkoły grodzieńska wydała dwóch bardziej znanych, a mianowicie Andrzeja Matusewicza⁵⁴ i Józefa Jasińskiego⁵⁵, którzy zdobywszy podstawowe wiadomości w Grodnie ukończyli studia medyczne w Wilnie. Do znanych z nazwiska lekarzy, którzy wyszli ze szkoły lekarskiej grodzieńskiej, należy zaliczyć również Berenda (Bernarda) Michelsohna⁵⁶.

Pragnieniem Giliberta było opisanie kraju słabo wówczas znanego i przez francuskich naturalistów uznawanego za równie tajemniczy jak odległe Antyle czy Chiny. Prace florystyczne lyońskiego botanika były pierwszymi opisami dostępnymi dla przyrodników Zachodniej i Południowej Europy. Były one tym cenniejsze, że zawierały wiele danych z zakresu meteorologii, geografii fizycznej, historii, a nawet archeologii, przyczyniając się do powstania szeregu nowych koncepcji fitogeograficznych i florystycznych.

Z pracami florystycznymi Giliberta wiązało się przygotowywanie zielników. Z całą pewnością wiadomo, co zresztą potwierdzali różni autorzy, iż w Wilnie pozostały trzy zielniki Giliberta, wspomniane już: *Hortus Grodnensis*, *Herbarium Grodnense* lub *Herbarium Giliberti* oraz zielnik bez tytułu zawierający przedstawienie roślin z okolic Wilna. Ostatecznie znajdują się one na Ukrainie⁵⁷, a nie w Petersburgu, jak wiele innych zrbowanych kolekcji przyrodniczych z tamtych terenów. Ostatnio stan zielników Giliberta badał i bardzo dokładnie opisał Piotr Kohler⁵⁸. Podaje on, iż *Zielnik Giliberta* zajmuje ogromną szafę zawierającą ponad 50 fascykułów, z czego około 30 w pudłach powleczoonych skórą z wytłoczonym napisem *Herbarium Linneanum* oraz numerem tomu. Dalszych około 20 fascykułów jest bez pudeł, jedynie w tekturowych okładkach związanych sznurkiem. Niektóre z nich mają zakładki z napisem *Hortus*. Fascykuły z pierwszej części

⁵⁴ Rodem ze Żmudzi, być może z ekonomii szawelskiej; po śmierci Renigera (zm. 1800) został profesorem zwyczajnym akuszerii w Szkole Głównej, następnie w Uniwersytecie Wileńskim, gdzie był założycielem kliniki akuszerijnej. Zmarł 6 kwietnia 1816 r. Patrz: S. K o ś c i a ł k o w s k i, *Antoni Tyzenhauz...*, s. 391, 392.

⁵⁵ Lekarz, który praktykował i życia dokonał w Nowogródku. Znany był również jako autor książki o charakterze przyrodniczo-filozoficznym pt. *Anthropologia o własnościach człowieka fizycznych i moralnych*, wydanej w Wilnie w 1818 roku.

⁵⁶ Doktor medycyny Berend Michelsohn (Beer Michelowicz), podobnie jak Matusewicz i Jasiński (autor jednej z pierwszych prac z antropologii), po upadku szkoły w Grodnie opuścił Wilno i otrzymał z Collegium Fizycznego Szkoły Głównej WKL w dniu 13.03.1785 r. odpowiednie świadectwo o uczęszczaniu na wykłady anatomii, fizjologii, patologii i chirurgii. W roku 1786 Michelsohn uzyskał dyplom doktora medycyny w Królewcu, zaś 13.12.1791 r. otrzymał od Stanisława Augusta tytuł Konsyliarza Nadwornego Jego Królewskiej Mości. W tym czasie zajmował się praktyką lekarską w Grodnie, zaś 10.12.1791 r. otrzymał od Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej powiatu grodzieńskiego zezwolenie na „używanie w mieście Grodnie i w okolicznych miejscach profesji doktora medycyny jako zupełnie doskonały w onej”. Patrz: S. K o ś c i a ł k o w s k i, *Antoni Tyzenhauz...*, s. 392.

⁵⁷ W Instytucie Botaniki Akademii Nauk Ukrainy przechowywanych jest 4.000 arkuszy herbariów Giliberta, z których 2400 pochodzi z okolic Grodna. Patrz: С. Г а л а к т и о н о в, Г. В ы н а е в, А. Я ц к е в и ч, *Ботанические исследования [в:] Очерки истории науки и культуры Беларуси IX – начало XX в.*, Минск 1996, s. 422.

⁵⁸ P. K o h l e r, *Zielniki Botaników Ośrodka Wileńskiego z lat 1780–1840 w Kijowie, Krakowie i Wilnie*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1994, R. 39, nr 1, s. 109–116.

zielnika zawierają arkusze papieru z narysowanymi podwójnymi ramkami, które u dołu – w prawym i lewym rogu – tworzą prostokąty będące etykietami, w nich oznaczono nazwy gatunków, często z krótkimi opisami po łacinie. Rośliny, przeważnie części nadziemne, są w dobrym stanie, jedynie na nielicznych są zniszczenia spowodowane przez owady. Z przyczyn technicznych nie całe herbarium J.E. Giliberta jest dostępne. Pracownicy przepisali wszystkie etykiety zbioru Giliberta (w obecnych jego rozmiarach); spis ten liczący trzy tomy jest dostępny na miejscu. Na przełomie lat 80.–90. XX wieku wykonano również fotokopię całości zbioru dla Uniwersytetu Wileńskiego. Zielnik ten posiada dużą wartość historyczną nie tylko ze względu na autorstwo Giliberta. Jest to jeden z najstarszych istniejących zielników w tej części Europy, a przy tym najstarszy zielnik flory litewskiej. Jest to także jedna z nielicznych pamiątek związków wielkiej francuskiej myśli naturalistycznej osiemnastego wieku z Rzeczypospolitą. Wychowały się na nim całe pokolenia jak kresowych polskich, tak i białoruskich i litewskich botaników. Prawdopodobnie znajduje się w nim także sporo holotypów gatunków opisanych przez lyońskiego uczonego. Nie wnikając w zawile problemy prawa do własności tego zielnika, sporządzonego przez francuskiego botanika za pieniądze króla z inicjatywy podskarbiego litewskiego dla Uniwersytetu Wileńskiego należałoby, zdaniem P. Daszkiewicza, przeprowadzić niezbędne prace konserwacyjne i inwentaryzacyjne.

„Całość kolekcji Giliberta powinna zostać udostępniona. Jest to zresztą – według międzynarodowych kodeksów taksonomicznych – obowiązek posiadacza typów opisowych dla danego gatunku, będących przecież międzynarodowymi wzorcami i gwarantem stałości nazewnictwa przyrodniczego”⁵⁹.

Jeden z zielników, zakupiony przez Gouana, został odesłany Gilibertowi przez Stanisława Augusta do Francji. Nie bardzo wiadomo czy w całości wszedł on do zielnika подарowanego Lyońskiej Akademii. Część bogatych zbiorów Giliberta zaginęła, gdy zmuszony on był uciekać z Lyonu podczas rewolucji. Po śmierci syna (także lekarza i przyrodnika) Stanisława Giliberta, jak podaje Claudius Roux⁶⁰, zielniki i rękopisy Gilibertów, a także będące w ich posiadaniu dokumenty związane z osobą Goiffona, zostały sprzedane wraz ze starymi papierami i ślad po nich zaginął.

Gilibert był także pionierem geografii roślin na terenach dawnej Rzeczypospolitej. Oczywiście już uprzednio, praktycznie od piętnastowiecznej wyprawy von Cubego, zdano sobie sprawę, iż trudno uznawać greckie autorytety botaniczne za miarodajne w kwestii rozmieszczenia roślin. Gilibert był pierwszym botanikiem, który zastosował geografii porównawczą roślin do badania miejscowej flory (białoruskiej i litewskiej). To właśnie Gilibertowi zawdzięczamy sprostowanie wielu błędnych danych autorstwa jego poprzedników. Niektóre z nich były rezultatem stosowania dzieł greckiej klasyki do opisu flory północnej. Wiadomo też, iż botaników XVIII wieku pasjonowała roślinność górska i to, że starali się ją porównać z florą krajów odległych. Gilibert stwierdzał obecność elementów flory północnej w roślinności górskiej, dostrzegając jednocześnie reliktowy charakter niektórych jej składników. Refleksja florystyczno-geograficzna doprowadziła Giliberta do wniosku o unikalnym charakterze roślinności białorusko-litewskiej. Wielokrotnie w swoich pracach badacz ten porównuje florę południa i centrum Francji

⁵⁹ P. Daszkiewicz, *op. cit.*, s. 26.

⁶⁰ C. Roux, *Notice bibliographique sur plus de deux cents manuscrits inédits ou peu connus concernant pour la plupart l'histoire naturelle de la region lyonnaise*, Lyon 1906.

z roślinnością Wielkiego Księstwa. Zdaje sobie sprawę z uboższego składu gatunkowego szaty roślinnej okolic Grodna, gdzie zebrał około 1000 gatunków, i Lyonu, gdzie jego zielnik przekraczał 1500 okazów. Zwracał wszakże uwagę na odmienność fitogeograficzną obu flor zarówno pod względem składu gatunkowego jak i ekologii. Owocem owych przemyśleń i porównań są m. in. *Exercita phytologica i Galendrier de Flore pour l'année 1778, autour de Grodno, et pour l'année 1808 autour de Lyon* (1809). Gilibert jest ponadto autorem oryginalnej koncepcji dotyczącej badania zasięgów roślinnych. Proponuje on mianowicie, aby rośliny występujące zarówno we Francji, a zwłaszcza w jej południowej części, jak i w północnej Litwie uznać za charakterystyczne dla całej Europy. Próbował on zresztą porównywać, a nawet przewidywać skład gatunkowy roślinności nie tylko zbliżonej do siebie geograficznie, np. Litwy i Prus Wschodnich, ale także regionów odległych o podobnych klimatach, jak np. odwoływanie się przy opisie puszczy litewskich do lasów Ameryki Północnej.

Jean Emmanuel Gilibert sporządził także pierwszą w Europie mapę fitogeograficzną (do dziś nie opublikowana). Była to chyba także pierwsza mapa tematyczna z terenów Rzeczypospolitej. Na jej znaczenie dla historii botaniki zwrócił uwagę Witold Sławiński. Uczony ten prowadził poszukiwania w Archiwach paryskich, lyońskich, wileńskich, warszawskich i kijowskich. Kontynuował je w niektórych kolekcjach francuskich również P. Daszkiewicz, ale jak dotychczas bezskutecznie.

Giliberta można uznać nawet za prekursora ekologii, ponieważ uważał, iż rozmieszczenie roślin w ogrodzie nie powinno, jak to było w zwyczaju, odzwierciedlać sztucznego systemu (np. według schorzeń leczonych przez dane gatunki), a należy go planować według potrzeb danej rośliny.

Owocem pracy naukowo-badawczej pod koniec jego pobytu w Grodnie stały się trzy dzieła przygotowane do druku, z których pierwsze (o ziołach) miało być dedykowane Tyzenhauzowi jako temu, który szczególnie przyczynił się do jego powstania. Spośród wszystkich licznych prac uczonego, Sławiński wymienia 16 dzieł i rozpraw szczegółowych, które dotyczyły flory Litwy. Obserwacje Giliberta obejmowały rozległy obszar najbliższych okolic Grodna i Wilna oraz Białegostoku, Nowogródka i Białej Podlaskiej. Opis roślin litewskich Giliberta ukazał się w dziele zatytułowanym *Flora Lithuanica inchoata, seu Ennumeratio plantarum quas circa Grodnam collegit et determinavit...* (Grodno–Wilno 1781–1785), 5 cz. i suplement⁶¹. Może być ono traktowane jako całościowy kształt jego pracy podczas pobytu w Wielkim Księstwie: w Grodnie i Wilnie⁶². Dzieło to odegrało znaczącą rolę w rozwoju badań w zakresie botaniki Białorusi i Litwy. Według Bernoulliego: „Gilibert odkrył 52 odmiany rośliny *Campanula uniflora Bergeri*, wśród nich *Campanula Bononensis*”⁶³.

Opisanie flory litewskiej znalazło uznanie w oczach króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, który polecił wykonanie i umieszczenie w jednej ze swoich galerii popiersia

⁶¹ O losie tego dzieła wielbiciel i uczeń Giliberta, znakomity botanik ks. Stanisław Jundziłł, w swoim pamiętniku pisze: „Dzieło jego *Flora Lithuanica* na wstyd wieku naszego a na ucechowanie ciemności jezuickiej z księgarni akademickiej, jako nic nie zdatne, wyrzucone i na uwijanie tabaki do fabryki w Zakręcie, wtedy założonej, sprzedane zostało. Ślad nawet jego w kraju by nie został, gdybym był pięciu egzemplarzy dla siebie i różnych bibliotek pijarskich nie zakupił”. Patrz: *Pamiętniki ks. Stanisława Jundziłła profesora Uniw. Wileńskiego*, wyd. A.M. K u r p i e l, Kraków 1905, s. 46. Na szczęście sam Gilibert również rozesłał kilka egzemplarzy swego dzieła zaraz po wydrukowaniu do większych bibliotek krajowych i zagranicznych.

⁶² O działalności Giliberta w Wilnie patrz: W. G r e b e c k a, *op. cit.*, s. 55–58.

⁶³ J. B e r n o u l l i, *op. cit.*, s. 336.

lyońskiego przyrodnika z napisem „Primo vero indagatorii naturae in hoc regno”⁶⁴. Giliberta wspomina zresztą król w swoich pamiętnikach zaznaczając uznanie dla jego rozpraw naukowych, jak i podkreślając położone zasługi przy założeniu ogrodu i propagowaniu metody Linneusza. W pamiętnikach Poniatowskiego⁶⁵ znajduje się także interesująca wiadomość o pracach nad pozyskiwaniem barwników, prowadzonych w grodzieńskim ogrodzie i pierwszych sukcesach związanych z ich wykorzystywaniem w królewskich manufakturach. Ta interesująca informacja warta jest dogłębniejszego zbadania. Jej zweryfikowanie miałoby kapitalne znaczenie dla historii środkowoeuropejskiej botaniki przemysłowej.

Akademia Grodzieńska przeniesiona została do Wilna. Przewieziono ją „na 75 brykach”, prócz tego Niemnem i Wilią (za sprawą Joachima Chreptowicza) przetransportowano zbiory

„gabinetu naturalium, [...] bibliotekę około 3000 tomów liczącą, w tym 500 dzieł nader rzadkich i cennych, instrumenta astronomiczne, fizyczne i anatomiczne oraz okazy z ogrodu botanicznego i oddano [...] Akademii Wileńskiej”⁶⁶.

Stało się to w roku 1781 i bardzo wzbogaciło tę uczelnię, która, jak twierdził S. Kościółkowski, „dała trwale podwaliny pod tworzące się właśnie w Wilnie studium przyrodniczo-lekarskie”⁶⁷.

W tymże roku J. Gilibert przeniósł się również do Wilna, gdzie został, zdaniem W. Grębeckiej, „pierwszym profesorem i organizatorem Katedry Historii Naturalnej w Szkole Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego”⁶⁸. Natomiast P. Daszkiewicz uważa, iż J. Gilibert:

„Nie był zresztą pierwszym francuskim lekarzem pracującym w tych stronach. Królewskim lekarzem był przecież Jean Beckler. Również Leopold Lafontaine chirurg ze Strasburga praktykował w Rzeczypospolitej. Książę Ignacy Massalski opłacił studia i ściągnął do Wielkiego Księstwa Mikołaja Regniera, którego uczynił później pierwszym profesorem medycyny i anatomii w Wilnie”⁶⁹.

Wykładał „mozolną dla wielości przedmiotów” – zoologię, botanikę, mineralogię, materię medyczną łącznie z dozorem apteki⁷⁰. Zasługi Giliberta dla nauczania botaniki w Wilnie omówiła szczegółowo W. Grębecka. Na podkreślenie zasługują pierwsze wykłady tego przedmiotu w Wielkim Księstwie, przygotowanie systematycznego badania florystycznego, wycieczki botaniczne, zorganizowanie ogrodu i gabinetu przyrodniczego, zorganizowanie zielnika, wytyczenie programu badawczego (zdaniem cytowanej autorki, ów program jest „najcenniejszą spuścizną naukową pobytu Giliberta w Wilnie”) realizowanego później przez Jundziłła, udział w wykształceniu pierwszych botaników, „Indigatores naturae” pomyślane jako czasopismo. Od czasów Giliberta utrwaliło się w tekstach botanicznych używanie formuły „system Linneusza” i „metoda naturalistów francuskich”. To subtelne rozróżnienie świadczy, że

⁶⁴ Patrz ilustrację w: P. Daszkiewicz, *op. cit.*, okładka.

⁶⁵ *Mémoires du roi Stanislas-Auguste Poniatowski*, t. 2, Leningrad 1924, s. 504.

⁶⁶ S. Kościółkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, s. 511.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ W. Grębecka, *op. cit.*, s. 55.

⁶⁹ P. Daszkiewicz, *op. cit.*, s. 10.

⁷⁰ J. Bieleński, *op. cit.*, t. 3, s. 1–5.

„wiedza o istocie toczących się europejskich prac nad klasyfikacją była w Wilnie dobrze rozumiana i systemy, używane do wykładów i układania flory, były starannie dobrane. [...] Zwolennik systemu Linneusza, nie stronił od eksperymentów – np. *Flora Lithuanica inchoata* jest ułożona wg systemu Ludwiga, którego zasady wyłożył w *Principia artis*” –

pisze W. Grębecka⁷¹. Wreszcie, zważywszy jego ogromny wpływ na następne pokolenia wileńskich botaników (a zwłaszcza Jundziłła) można twierdzić, iż był on najważniejszym propagatorem idei Linneusza na ziemiach WKL w okresie rozpowszechniania się ich w Europie. Gilibert nie był jedynym przyrodnikiem stosującym tę metodę w Rzeczypospolitej. Stosował ją także J. Kluk w swoich pracach, m. in. w *Dykcjonarzu roślinnym*. Gilibert był jednak jednym z pierwszych wykładających nową systematykę na uczelni WKL. Był on również jedynym botanikiem w tej części Europy, który nauczał i stosował oba systemy, tzn. Tourneforta i Linneusza. Jego florystyczne opisy wraz z własnymi obserwacjami oraz prace J. Kluka były jednym z najważniejszych źródeł dla *Opisania roślin w prowincyi W. X. L. naturalnie rosnących według układu Linneusza* (Wilno 1791), napisanego przez najzdolniejszego spośród wileńskich następców Giliberta, Stanisława Jundziłła⁷², który zresztą poświęcił swojemu mistrzowi sporo miejsca w pamiętnikach.

Doświadczenie francuskiej szkoły naturalistycznej i europejskie kontakty Giliberta odegrały kluczową rolę w powstaniu wileńskiej szkoły botanicznej. To głównie dzięki nim (choć nie wolno pomijać znaczenia np. prac Forstera) w tak krótkim czasie wileńska wszechnica stała się ośrodkiem myśli naturalistycznej na europejskim poziomie, promieniującym przez kilka następnych dziesięcioleci na teren dawnej Rzeczypospolitej.

Jednocześnie uczniowie szkoły lekarskiej grodzieńskiej przeniesieni zostali do Wilna. Absolwenci szkoły akuszerskiej w Grodnie utworzyli natomiast szkołę położniczą przy Głównej Szkole WKL⁷³.

W 1783 r. Gilibert opuścił nagle Wilno z powodu tragedii rodzinnej⁷⁴. Po latach pobytu na ziemiach dzisiejszej Białorusi i Litwy Gilibert zdecydował się powrócić do Francji. Wyjechał pośpiesznie pomimo królewskich próśb, pozostawiając w Wilnie większość swoich rzeczy. Gilibert starał się o odszkodowanie za zbiory, król tymczasem zagwarantował mu emeryturę pod warunkiem pozostania do końca kontraktu. Gilibert obiecał powrót, ale przez Lipsk udał się do Francji. Z pewnością nie był do końca zdecydowany na opuszczenie Wilna, albowiem prosił o nieobsadzanie katedry. Wiele przyczyn złożyło się na decyzję Giliberta. Tyzenhauz, początkowo mu życzliwy, stał się jego wrogiem. Posądzając go o intrygi, starał się go pozbyć⁷⁵. Dodatkową przyczyną wyjazdu była

⁷¹ W. Grębecka, *op. cit.*, s. 56.

⁷² Drugie wydanie z 1811 nosi tytuł *Opisanie roślin litewskich według systemu Linneusza*.

⁷³ S. Kościółkowski, *Antoni Tyzenhauz...*, s. 401.

⁷⁴ Francuz de Berluc, któremu Gilibert dał przytułek w swoim domu, próbował uwieść jego żonę, a chcąc się z nią ożenić, postanowił pozbyć się męża, wsypując mu truciznę do kawy. Spostrzegł to uczeń Giliberta Onufry Orłowski i ocalił życie uczonemu. Berluc został osadzony w więzieniu; istniały poszlaki, że w jego plany zamieszana była też pani Gilibert. Król z okazji ocalenia Giliberta rozkazał wybić medal na jego cześć. Według licznych relacji, jedyny jego egzemplarz znajduje się w Muzeum Czarotoryskich w Krakowie. Odbitka miedziorytu z roku 1872 znajduje się w Muzeum Narodowym w Warszawie. Ilustracje podaje P. Daszkiewicz, *op. cit.*, s. 74.

⁷⁵ S. Kościółkowski uważa wręcz, że skargi Giliberta przyczyniły się do upadku Tyzenhauza; motyw ten musiał być bardzo ważny dla Giliberta, skoro poruszał go w liście z prośbą o dymisję adresowanym do króla.

choroba, która obok wycieńczającej pracy, bardzo osłabiła Giliberta. Dopiero w 1790 roku uczony odzyskał część zbiorów.

Katedrę po nim objął Jerzy Forster (towarzysz australijskiej wyprawy kapitana Cooka). Gilibert kilkakrotnie pisał, że warunki pracy w Wilnie były tak ciężkie, iż jego następca Forster wytrzymał tam zaledwie rok, a gdy i on opuścił to stanowisko, ogród powoli zaczął podupadać. Przeniesiony w inne miejsce został później przywrócony (pomimo trudnego nie tylko dla nauki okresu) do świetności przez S. Jundziłła. Podobno jeszcze długo po powrocie francuskiego przyrodnika do ojczyzny mieszkańcy Wilna nazywali zasadzone przez niego na dziedzińcu uniwersytetu *Prunus laurantis* drzewkiem doktora Giliberta, a jeszcze w początkowym okresie Polski Niepodległej botanicy opisywali w Wilnie nietypowe dla flory litewskiej rośliny „zbiegłe” z kolekcji pierwszego wileńskiego ogrodu botanicznego.

Powróciwszy do Francji J. Gilibert aktywnie uczestniczył w życiu kraju w okresie Wielkiej Rewolucji 1789 r., która doprowadziła do utraty znacznej części zbiorów, m. in. zielnika litewskiego. Rola, jaką odegrał w wydarzeniach lyońskich, jest na tyle znacząca, że jego postacią powinni się zająć historycy pracujący nad dziejami tamtego okresu w Lyonie: od ówczesnych do współczesnych. Jego nazwisko jest obecne w słownikach biograficznych rewolucji (np. *Dictionnaire de la Revolution* Robineta, Roberta i Chaplaina). Odrębny, najpełniejszy i najbardziej interesujący artykuł poświęcony wyłącznie losom Giliberta w okresie Rewolucji napisał lekarz i znakomity historyk francuskiej medycyny Jean Rousset⁷⁶.

Przeglądając prace o tej tematyce można zauważyć, że bardzo często Gilibert nie miał szczęścia do historyków. Ci o sympatiach prorewolucyjnych i jakobińskich zarzucali mu zdradę ideałów rewolucyjnych i działanie na szkodę Rewolucji, natomiast ci, którym bliskie były ideały monarchistyczne, traktowali go ze względu na niektóre wystąpienia jako jakobina i wroga monarchii. Francuscy badacze tego okresu rzadko potrafili zdobyć się, jak Jean Rousset, na obiektywne opisanie działalności Giliberta z tamtego okresu jako niezależnego republikanina, przeciwnika zarówno monarchii jak i terroru, najbliższego stronnictwu żyrondystów. Początki rewolucji przyjął Gilibert z dużym dystansem. Już w pierwszych miesiącach zdobycze socjalne wydawały mu się wystarczające i niepokoiły go zarówno nowe żądania, jak i eskalacja terroru. Swoim odczuciom dał wyraz m. in. w liście do króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Mimo to jednak szybko został jednym z czołowych aktorów politycznej sceny.

W okresie późniejszym, zrażony do polityki, Gilibert poświęcił się głównie karierze naukowej, odegrał znaczącą rolę w organizacji systemu przyrodniczej edukacji, zwłaszcza w pozyskiwaniu skonfiskowanych bibliotek i kolekcji. Zdołał także zrealizować swoje marzenie sprzed lat i uzyskać teren i środki na organizację ogrodu botanicznego. Wiele czasu i energii poświęcał również nauczaniu. Począwszy od 1795 roku był profesorem w Szkole Głównej (*Ecole Centrale*). Do wykładu inauguracyjnego Gilibert wybrał temat „Czy nauki i sztuki mogą przyczynić się do szczęścia i bezpieczeństwa ludu w Republice?”, w którym dowodził, iż należy kształcić naród (ponieważ wojny domowe są rezultatem ignorancji) i że brak wykształcenia jest przyczyną podporządkowywania się tyranii. Rozwój oświaty był, zdaniem Giliberta, podstawową gwarancją zachowania demokracji. Historycy oceniają Giliberta jako doskonałego pedagoga i administratora Szkoły Głównej, wskazując na jej znaczenie w przygotowaniu kadry kierowniczej, która

⁷⁶ J. R o u s s e t, *op. cit.*

odegrała znaczną rolę w późniejszej historii Francji. Wśród uczniów znajdowali się zresztą dwaj synowie Giliberta, obaj lekarze. P. Daszkiewicz zauważa: „Król trzymał do chrztu jego syna urodzonego w Grodnie w 1780 roku, Augusta Joachima Giliberta, później lekarza specjalistę chorób krążenia”⁷⁷.

Gilibert do końca życia interesował się sytuacją w Rzeczypospolitej, w której spędził przecież osiem lat, dobrze znał wielu czołowych działaczy tamtego okresu, włącznie z królem i A. Tyzenhauzem. Zarówno Gilbert-starszy jak i jego syn interesowali się emigracją, szczególnie zaś, gdy w Lyonie gościł ktoś z terenów ich wcześniejszego pobytu. Jean Gilbert starał się poprzez korespondencję uaktualniać swoją wiedzę o sytuacji na Litwie i Rusi Białej.

Kilkakrotnie J. Gilbert prezentował swoją ocenę przyczyn upadku *Imperium Polskiego*, zamieszkałego przez naród, który, jak sądził, był „niegdyś tak dzielny, szczery, wesoły i genialny”⁷⁸. Opublikował ją we wstępie do *Histoire des Plantes*, a pewne jej elementy przedstawił w wykładzie, wygłoszonym 23.08.1783 r. w Akademii Lyonńskiej⁷⁹.

Józef Ziemczonok

The activity of Jean Emmanuel Gilibert in the Grand Duchy of Lithuania between 1775 and 1783

A b s t r a c t

This article is devoted to the great French scientist and his contribution to the development of the natural sciences in Eastern Europe. J. Gilbert became famous as the founder of research and educational centres in Poland during the period of famous reforms introduced by King Stanisław August Poniatowski. In the Grand Duchy of Lithuania, he first worked in Grodno. He became the organiser, as well as director and lecturer at the famous Royal Medical Academy with its extensive network of various institutions, including a botanical garden. The botanical garden was the first enterprise of this kind within the territory of contemporary Poland, Belarus and Lithuania. In Vilna, J. Gilbert founded a Department of Natural History at the Supreme School of the Grand Duchy of Lithuania. Thanks to his work, Belarusian and Lithuanian academic output, mainly with regard to the country's flora, became part of European science.

⁷⁷ P. Daszkiewicz, *op. cit.*, s. 10.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 69.

⁷⁹ Później wydrukowanym w formie dodatku do *Démonstrations élémentaires de botanique. Coup d'oeil sur l'état physique et morale de la Pologne à la fin du dix-huitième siècle*.